
ठोक जलदर निश्चितीचा कळीचा टप्पा : सुधारित दृष्टीनिबंधावरील विश्लेषण व मागण्या

महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरणाने
नोव्हेंबर २००९ मध्ये प्रसिध्द केलेल्या
जलदराच्या सुधारित दृष्टीनिबंधावरील मांडणी

प्रकाशक संस्था:

आरोग्य, ऊर्जा, शिक्षण आणि पालकत्व या विषयांतील विशेष प्रयत्न
संसाधने व उपजीविका गट, पुणे

संपर्क पत्ता :

संसाधने व उपजीविका गट, प्रयास

बी-२१, बी.के. अ‍ॅव्हेन्यू, सर्व्हे ८७/१० -ए,

न्यू डी.पी. रोड, आझाद नगर, कोथरुड, पुणे-४११०३८,

फोन : ०२० - ६५६१५५९४ टेलिफॅक्स : २५३८८२७३.

Email: reli@prayaspune.org

Website: www.prayaspune.org

नोंदणीकृत कार्यालय:

अमृता क्लिनिक, आठवले कॉर्नर, कर्वेरोड, पुणे - ४११००४

फोन: (०२०) २५४४१२३०, २५४२०३३७

खासगी वितरणासाठी,

फेब्रुवारी २०१०

ऐच्छिक देणगी मूल्य

रु.५/-

ठोक जलदर निश्चितीचा कळीचा टप्पा : सुधारित दृष्टीनिबंधावरील विश्लेषण व मागण्या

महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरणाने
नोव्हेंबर २००९ मध्ये प्रसिध्द केलेल्या
जलदराच्या सुधारित दृष्टीनिबंधावरील मांडणी

ठोक जल दर निश्चिती या विषयावरील विश्लेषण व जनप्रबोधनाच्या प्रक्रियेत सहभागी व्यक्ती आणि संस्था-संघटना:

१) प्रा. एन. डी. पाटील, महाराष्ट्र राज्य इरिगेशन फेडरेशन, कोल्हापूर व शेतकरी कामगार पक्ष; २) भारत पाटणकर, श्रमिक मुक्ती दल; ३) भारत कावळे, समाज परिवर्तन केंद्र, नासिक; ४) सुरेखा दळवी, श्रमिक क्रांती संघटना, पेण, रायगड; ५) अजित अभ्यंकर/शंकर पुजारी, किसान सभा, सी.पी.आय. (एम); ६) आनंदराव पाटील, समन्यायी पाणी हक्क परिषद; ७) सुनीती सु.र./दीपक नागनाथ, जनआंदोलनांचा राष्ट्रीय समन्वय; ८) भालचंद्र कानगो/नामदेव गावडे, सी.पी.आय.; ९) मधुकर खडसे, धरामित्र संस्था; १०) भालचंद्र केरकर/भीमराव बनसोड/सुभाष काकुस्ते/राजेंद्र बावके, महाराष्ट्र राज्य कष्टकरी शेतकरी संघ, श्रीरामपूर; ११) दत्ता देसाई, समाज विज्ञान अकादमी, पुणे; १२) सुहास परांजपे/ के. जे. जाँय/ सीमा कुलकर्णी/ श्रीपाद लेले, सोपेकॉम संस्था, पुणे; १३) श्रीनिवास सहस्त्रबुध्दे, सिंचन क्षेत्रातील तज्ज्ञ, पुणे; १४) सीताराम शेलार, युवा संस्था, मुंबई; १५) विवेकानंद माथने, सर्वोदय मंडळ; १६) बाळासाहेब बागवान, पाणी पंचायत, खंडाळा; १७) वि. द. बर्वे, नागरीक हक्क संघटना, सांगली १८) संपत काळे, राष्ट्रीय जनवकालत अध्ययन केंद्र, पुणे; १९) सिताराम शरणांगत, मैत्री संस्था, पुणे; २०) विजय दिवाण, निसर्ग मित्र मंडळ, औरंगाबाद; २१) विनायक गारडे, अफार्म, पुणे; २२) रमेश सरदेसाई, ग्राहक पंचायत, पिंपरी-चिंचवड; २३) रामचंद्र पोखरकर, जिव्हाळा; २४) सुभाष देशपांडे, प्रबोध संपदा, पुणे; २५) सुबोध वागळे/ सचिन वारघडे/ तेजस पोळ / जितेश परदेशी, प्रयास संस्था, पुणे व इतर नागरी संस्था-संघटना.

पुस्तिका लेखनातील सहभाग:

सुबोध वागळे/ सचिन वारघडे/ तेजस पोळ/ जितेश परदेशी, प्रयास संस्था, पुणे

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना	१
१. सुधारित दृष्टिनिबंधातील निकषांची ओळख	४
२. अतार्किक, सापेक्ष, व अपारदर्शक पद्धतीमुळे 'बळी तो कान पिळी' तत्त्वानुसार दर निश्चिती	१६
३. समुद्रात भरपूर पाऊस, जिथे गरज तिथे मात्र दुष्काळ - समन्यायी तत्त्वांची ऐशीतैशी	३०
४. यजमानाच्या पाठीमागे, आंधळं दळतं अन् कुत्रं पीठ खातं - चोरी, गळती व अकार्यक्षमतांचे ओझे पाणीवापरकर्त्यांच्या पाठीवर!	४०

प्रस्तावना

महाराष्ट्राच्या जलक्षेत्रात गेल्या दशकापासून होणाऱ्या महत्वाचे बदल आता एका नवीन टप्प्यावर येऊन पोचले आहेत. सन २००५ मध्ये महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण (म.ज.नि.प्रा.) कायदा अमलात आला. या कायद्यामुळे पाणी वाटप व पाणी पट्टी सारख्या नागरी जीवनाशी थेट संबंध असलेल्या कळीच्या मुद्यांबाबत महत्वाचे बदल होण्याची चिन्हे दिसू लागली आहेत. अशा प्रकारचे प्राधिकरण स्थापन करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य असल्याने यामुळे होणारे बदलही देशात प्रथम महाराष्ट्रात होणार आहेत. अशा येऊ घातलेल्या बदलांचा पहिला टप्पा म्हणजे म.ज.नि.प्रा.ने सन २००७ पासून सुरु केलेली जल दर निश्चितीची पद्धत ठरविण्याची जाहीर प्रक्रिया. या प्रक्रियेच्या सध्याच्या टप्प्यात, जल दर ठरविण्याची तत्वे व पद्धतींचा समावेश असलेल्या म.ज.नि.प्रा.ने तयार केलेल्या दृष्टीनिबंधावर जाहीर सल्लामसलत प्रक्रिया सुरु आहे.

ऑक्टोबर २००८ मध्ये प्राधिकरणाने वितरित केलेल्या, सल्लागाराने तयार केलेल्या दृष्टिनिबंधावर राज्यात ९ ठिकाणी सल्लामसलत बैठका घेण्यात आल्या. या विषयात जनहिताच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने राज्यातील विविध संस्था-संघटना व तज्ज्ञ व्यक्तींनी एकत्रित अभ्यास, विश्लेषण, व विविध मागण्या म.ज.नि.प्रा.कडे केल्या. राज्यातील विविध संस्था-संघटनांतर्फे सल्लामसलत प्रक्रियेदरम्यान मांडल्या गेलेल्या मुद्द्यांचा विचार करून नुकताच म.ज.नि.प्रा. मार्फत सुधारित दृष्टीनिबंध प्रकाशित करण्यात आला. आधीच्या सल्लामसलत प्रक्रियेत मांडण्यात आलेल्या मागण्यांची दखल सुधारित दृष्टिनिबंधात (काही ठिकाणी सवलतींच्या आधारे, तर काही ठिकाणी नुसतीच शाब्दिक स्तरावर) घेण्यात आली आहे. हा सुधारित दृष्टिनिबंध नोव्हेंबर २००९ मध्ये वितरित करण्यात आला, व त्यावर सल्लामसलत प्रक्रियेचा भाग म्हणून एक कार्यशाळा पुणे येथे २१ जानेवारी २०१० रोजी म.ज.नि.प्रा.मार्फत भरवण्यात आली होती.

विविध संस्था-संघटनांच्या मागणी नंतर आता म.ज.नि.प्रा.ने १६ फेब्रुवारी ते ३ मार्च २०१० दरम्यान राज्यातील सहा ठिकाणी (अमरावती, नागपूर, औरंगाबाद, नाशिक, नवी मुंबई, पुणे येथे अनुक्रमे १६, १७, २२, २३ फेब्रु व २, ३ मार्च रोजी) सल्लामसलत बैठका आयोजित केल्या आहेत. विविध पाणी वापरकर्त्यांमध्ये जागृती करण्यासाठी तसेच सल्लामसलत बैठकांमध्ये पूर्ण तयारीने सहभागी होऊन वापरकर्त्यांना जनहिताच्या भूमिकेतून मुद्दे मांडता यावेत या हेतूने सदर पुस्तिका तयार केली आहे. सुधारित दृष्टीनिबंधाचे विश्लेषण व विविध स्वरूपाच्या मागण्या या पुस्तिकेमध्ये समाविष्ट केल्या आहेत.

या पुस्तिकेचे चार भाग असून, पहिल्या भागात सुधारित दृष्टिनिबंधातील विविध तरतुदींची ओळख करून देण्यात आली आहे. दुसरा भाग हा त्यातील जल दर निश्चितीच्या प्रक्रिया-पद्धतीवर लक्ष केंद्रित करतो, तर तिसऱ्या आणि चौथ्या भागात प्राधिकरणाने मांडलेल्या पद्धतीचे क्रमशः समन्यायी तत्त्वे व कार्यक्षमता यांच्या दृष्टिकोनातून विश्लेषण करण्यात आले आहे व तत्संबंधी मागण्याही अधोरेखित केल्या आहेत.

पुस्तिकेत मांडण्यात आलेल्या विश्लेषणातून दिसते की म.ज.नि.प्रा.ने प्रस्तावित केलेली पद्धत शास्त्रीयता व तर्कसंगतीच्या निकषावर अपयशी ठरते. यामुळे सदर पद्धतीबाबत व तिच्या जल दरांवरील परिणामांबाबत प्रचंड प्रमाणात अपारदर्शकता निर्माण झालेली आहे. भविष्यात जल दरांमध्ये हवे ते बदल करण्यासाठी प्रभावशील गटातर्फे या अपारदर्शकतेचा गैरफायदा घेतला जाऊ शकतो. एवढेच नाही तर म.ज.नि.प्रा.ने समन्याय व कार्यक्षमता या तत्त्वांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी अपुरी व अस्थानी स्वरूपाची आहे, हेही सुधारित दृष्टिनिबंधाच्या विश्लेषणातून स्पष्ट होते. या सर्व मुद्द्यांचा विचार करता, म.ज.नि.प्रा.ने नवीन जल दर पद्धत ठरवण्याचे काम घाई गडबडीत पूर्ण करू नये, तर यासाठी पुढील एक-दोन वर्षांच्या कालावधीचा वापर करावा, अशी मागणी करणे आवश्यक ठरते. तोपर्यंत म.ज.नि.प्रा.ने सध्या लागू असलेले दरच कायम ठेवावेत. असे करणे शक्य आहे, कारण सन २००८-२००९च्या सिंचन स्थिती दर्शक अहवालानुसार जल संपत्ती विभागाचा चालू खर्च (रु. ५५५ कोटी) सध्याच्या जल दरांमधून वसूल होत आहे (रु. ६०३ कोटी, थकबाकीची वसूली वगळता). त्यामुळे महसूलाच्या तुटवड्याचा प्रश्न (थकबाकी खेरीज) गंभीर नाही, असे दिसते.

म.ज.नि.प्रा.च्या नियोजनानुसार जल दराची पद्धत ठरवण्याचा हा अंतिम टप्पा असणार आहे. या सल्लामसलत बैठकांनंतर म.ज.नि.प्रा.ने तर्क याविषयी अंतिम निर्णय दिला जाणार आहे. एकदा ही प्रक्रिया-पद्धत स्वीकृत झाली की ती जवळ-जवळ कायमस्वरूपी ठरणार आहे. या पद्धतीवरूनच अंतिम जल दर पुढील अनेक वर्षे ठरविण्यात येणार आहे व या सर्व परिस्थितीमुळे सदर प्रक्रियेत हस्तक्षेप करणे व जनहिताच्या दृष्टीने योग्य मागण्या पुढे रेटणे अत्यावश्यक आहे. परिस्थितीचे गांभीर्य लक्षात घेता सदर पुस्तिकेच्या आधारे वाचक वर्ग योग्य ती पावले उचलतील, अशी अपेक्षा आहे. महत्वाचे म्हणजे, सुधारित दृष्टिनिबंधात, मागील दृष्टिनिबंधातील प्रक्रिया-पद्धतीप्रमाणेच, अपारदर्शक, अतांरिक आणि अशास्त्रीय अशा भारांकन पद्धतीने खर्च वसूली वाटप व जल दर ठरवण्याचे प्रस्तावित आहे. अशा पद्धतीने जलदर निर्धारित करून जरी आजचे जलदर फारसे बदलणार नाहीत याची दक्षता प्राधिकरणाने घेतली असली, तरी अशी अशास्त्रीय पद्धत भविष्यात पाणीवापरकर्त्यांच्या अंगलट आल्यावाचून राहणार नाही.

सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे, सर्व पाणीवापरकर्त्यांना घनमापन पद्धतीने पाणीपुरवठा केला जाणे हे कायद्याने बंधनकारक आहे. आजमितीस, औद्योगिक आणि मोठ्या शहरांना केला जाणारा ठोक किंवा घाऊक पाणीपुरवठा घनमापन पद्धतीने मोजून दिला जातो, असे मांडण्यात येते. याउलट, ज्या पाणीवापरकर्त्यांना (विशेषतः शेतकऱ्यांना) पाणीपुरवठा मोजून केला जात नाही, त्यांना किती आणि कधी पाणी पुरवले जाते हे महत्वाचे मुद्दे आहेत (कारण वेळेवर व पुरेसे पाणी न पुरवल्याने शेतीवर भयंकर विपरीत परिणाम होतो). याबाबत निश्चित आकडेवारी उपलब्ध असतेच असे नाही. याविषयी नेमकी माहिती नसताना केवळ मागणीपत्रकाच्या आधारे शेतकऱ्यांचे जलदराचे देयक (बिल) निश्चित करणे हे बेकायदेशीर ठरेल. परिणामी, शेतकऱ्यांना नेमके कधी आणि किती पाणी पुरवले याची घनमापनानुसार नेमकी व पुराव्यासकटची माहिती असल्याशिवाय जलदर आकारणे चुकीचे ठरेल.

घरगुती पाणीपुरवठ्याबाबतदेखील, शहरांचा (विशेषतः मोठ्या शहरांचा) पाणीवापर कार्यक्षम व नियंत्रित करण्यामध्ये जल दर हे एक साधन म्हणून वापरण्यासाठी सर्वांगीण कार्यक्रमाची गरज आहे. यात, सर्व शहरवासीयांना समन्यायी तत्त्वाने पाणीपुरवठा केला जाणे, भूजलाचे पुनर्भरण, पावसाचे पाणी साठवून त्याचा घरगुती वापर, घरगुती सांडपाण्यावर प्रक्रिया करून त्याचा पुनर्वापर, आणि स्थानिक पाणी स्रोतांची सफाई व त्यांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करणे या सर्व उपाययोजनांची प्राथमिक पडताळणी-अभ्यास कालबद्ध रीतीने पूर्ण करण्याची उद्दिष्टे आणि ती पूर्ण न झाल्यास दंडात्मक तरतुदी असणारा सखोल, तपशीलवार आणि सर्वांगीण कार्य आराखडा तयार करून त्या आधारे जल दर ठरवण्याचे उपाय करावे लागतील.

जनहिताच्या दृष्टीने म.ज.नि.प्रा.च्या सध्या सुरू असलेल्या सल्लामसलत प्रक्रियेत योग्य ते हस्तक्षेप करण्यास सदर पुस्तिका उपयोगी ठरावी, ही अपेक्षा आहे. या संदर्भातील आपल्या मागण्या म.ज.नि.प्रा.ला सल्लामसलत बैठकींदरम्यान लेखी स्वरूपात सुपूर्द कराव्यात. अन्यथा त्या म.ज.नि.प्रा.च्या पुढील पत्त्यावर पाठवाव्यात: महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण, ९वा मजला, सेंटर - १, वर्ल्ड ट्रेड सेंटर, कफ परेड, मुंबई - ४००००५, दूरध्वनी: (०२२) २२१५ २०१८/९, फॅक्स: (०२२) २२१५३७६५

१. सुधारित दृष्टिनिबंधातील निकषांची ओळख

पार्श्वभूमी

सन २००५ मध्ये राज्य शासनाने संमत केलेल्या महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण (म.ज.नि.प्रा.) अधिनियम २००५ नुसार राज्यातील विविध पाणी वापरकर्त्यांची पाणी पट्टी ठरवण्याची जबाबदारी या कायद्यान्वये स्थापन झालेल्या प्राधिकरणावर टाकण्यात आली आहे. म.ज.नि.प्रा.वर प्रामुख्याने पाणी वाटप करणे (पाण्याची हक्कदारी किंवा एन्टायटलमेंट ठरवणे), पाण्यासाठी दर प्रणाली (टॅरिफ सिस्टिम) ठरवणे, जल क्षेत्रात विवाद निवारण यंत्रणा म्हणून काम करणे आणि जलसंपत्ती प्रकल्पांना मंजुरी देणे अशा विविध महत्वाच्या जबाबदाऱ्या सोपवलेल्या आहेत. थोडक्यात, जल क्षेत्रातील अनेक महत्वाचे निर्णय आता प्राधिकरणाच्या अधिकारक्षेत्रामध्ये समाविष्ट आहेत.

कार्यचालन व परिरक्षणाचा (ऑपरेशन्स अँड मॅटेनन्स) खर्च पूर्णपणे वसूल होईल अशा प्रमाणे राज्यातील विविध पाणी वापरासाठी दर ठरविण्याची प्रक्रिया-पद्धत (मेथडॉलॉजी) निश्चित करण्याचे अधिकार कायद्यातील कलम ११ (डी) नुसार म.ज.नि.प्रा.स देण्यात आले आहेत. मात्र हे अधिकार राबविताना म.ज.नि.प्रा.ने पाणी वापरकर्त्यांची मते जाणून घ्यावीत अशी अट कायद्यातील या तरतुदीमध्येच समाविष्ट आहे.

कायद्यातील विविध तरतुदींना अनुसरून राज्यातील घाऊक किंवा ठोक पाण्याच्या दरासाठी दर प्रणाली ठरवण्याचे काम प्राधिकरणाने २००७ मध्ये सुरू केले. यासाठी 'एबीपीएस इन्फ्रा' या सल्लागार कंपनीची नेमणूक करण्यात आली. पाणी वापरकर्त्यांशी सल्लामसलत करण्यासाठी जल दराचे तत्त्व व पद्धती याबाबतचा प्रस्ताव असलेला दृष्टीनिबंध तयार करण्याचे काम सल्लागाराकडे सोपविण्यात आले.

कार्यक्षम शर्तीचे उल्लंघन

सदर सल्लागाराने कोणत्या क्रमाने व कोणते काम करावे, त्यातून कोणते दस्तावेज तयार केले जावेत याचे सविस्तर विवरण असणाऱ्या कार्यक्षम शर्ती (टर्म्स ऑफ रेफरन्स) प्राधिकरणाने तयार केल्या होत्या. त्यात काही संस्था-संघटनांनी महत्वाचे बदल सुचवले होते. मात्र त्यातले फक्त काही बदल स्वीकारून सुधारित शर्तीनुसार सल्लागाराला काम देण्यात आले. दुर्दैवाने, सल्लागार व प्राधिकरण या दोघांनी या शर्ती

पाळल्या नाहीत. त्यातील काही महत्वाच्या दस्तावेजांना फाटा देण्यात आला, तर काही अर्धवट रूपातच स्वीकारले गेले. यामुळे नंतरच्या प्रक्रियेत अनेक दोष व समस्या निर्माण झाल्या, व त्याचा फटका नागरिकांबरोबरच प्राधिकरणालाही बसला.

सल्लागाराचा, २००८ मधील दृष्टीनिबंध

सल्लागार कंपनीने तयार केलेला दृष्टीनिबंध ऑक्टोबर २००८ मध्ये सल्लामसलतीसाठी खुला करण्यात आला. सदर दृष्टीनिबंधात जलप्रणालीच्या एकूण प्रचालन व परिरक्षणाचा जो खर्च येणार आहे त्याचा शेती, घरगुती व औद्योगिक (वापरकर्त्यांच्या) प्रवर्गांनी (कॅटेगरी) प्रत्येकी किती वाटा उचलावा यासाठी विशिष्ट पद्धत सुचविलेली होती. याचा परिणाम म्हणून सध्या लागू असलेल्या दरांच्या तुलनेत शेती, घरगुती व औद्योगिक प्रवर्गासाठी अनुक्रमे ३९%, ४९% व ५% अशी जलदर वाढ प्रस्तावित केलेली होती.

या दृष्टीनिबंधावर राज्यातील प्रथम चार ठिकाणी आणि नंतर विविध कार्यकर्ते व संस्था-संघटनांच्या मागणीनुसार नऊ ठिकाणी सल्लामसलत बैठकांचे आयोजन म.ज.नि.प्रा.ने केले. विविध कार्यकर्ते व संस्था-संघटनांनी स्वतंत्रपणे तसेच संयुक्तरीत्या सदर दृष्टीनिबंधातील प्रस्तावावर समन्यायी तत्वाच्या आधारे जोरदार टीका केली. जलदर ठरवण्याच्या प्रक्रियापद्धतीची तार्किकता तसेच कार्यक्षमतेचे अनेक मुद्देही मांडण्यात आले. या सल्लामसलत बैठकांमध्ये उपस्थित झालेल्या काही समान मुद्द्यांचा गोषवारा म.ज.नि.प्रा.ने सप्टेंबर २००९ मध्ये त्यांच्या संकेतस्थळावर इंग्रजी व मराठी दोन्ही भाषेत प्रसिध्द केला.

सुधारित दृष्टीनिबंधाची पार्श्वभूमी

विविध सल्लामसलतींमध्ये पाणी वापरकर्ते, संस्था, संघटना व तज्ज्ञांनी मांडलेल्या मुद्द्यांची दखल घेत म.ज.नि.प्रा.ने नोव्हेंबर २००९ मध्ये सुधारित दृष्टीनिबंध वितरित केला. ही दखल काही ठिकाणी वरवरची म्हणजे शाब्दिक पातळीवर तर काही ठिकाणी विविध पाणी वापरकर्त्यांना देण्यासाठी प्रस्तावित असलेल्या सूट व सवलतींच्या रूपाने घेतली आहे. सदर दृष्टीनिबंध हा सल्लागाराचा नसून आता म.ज.नि.प्रा.ने तो स्वतःच्या नावाने प्रकाशित केला आहे. त्यामुळे या दृष्टीनिबंधाला अधिक महत्त्व येते.

म.ज.नि.प्रा.ने तयार केलेल्या या सुधारित दृष्टीनिबंधाचे तीन भाग असून त्याच्या पहिल्या भागात ८ प्रकरणे (पृष्ठसंख्या १५७) आणि ५ परिशिष्टे (पृष्ठसंख्या २६); दुसऱ्या भागात ८ परिशिष्टे (पृष्ठसंख्या १८०) आणि तिसऱ्या भागात १४ प्रकरणे (पृष्ठसंख्या १५) आणि ५ परिशिष्टे (पृष्ठसंख्या १८) आहेत.

म.ज.नि.प्रा.ने सदरच्या दृष्टीनिबंधावर दि. २१ जानेवारी २०१० रोजी एका राज्यस्तरीय कार्यशाळेचे आयोजन यशदा, पुणे येथे सल्लामसलतीसाठी केले होते. म.ज.नि.प्रा.ने या कार्यशाळेसाठी सात व्यक्ती-संस्थांना मराठवाडा, विदर्भ व उर्वरित महाराष्ट्र या तीन विभागाच्या पॅनेलचे सदस्य म्हणून निमंत्रित केले होते.

प्रत्यक्षात, नवीन दृष्टीनिबंधात समाविष्ट अनेक गुंतागुंतीच्या व दूरगामी निकषांचा विचार करता, सल्लामसलत बैठका राज्यातील तालुका पातळीपर्यंत पोचतील अशा घेणे आवश्यक होते. या मागणीला प्राधिकरणाने विरोध दर्शवला होता. तसेच, मागील दृष्टीनिबंधाप्रमाणे संबंधित नवीन दृष्टीनिबंध हा सल्लागाराचा नसून म.ज.नि.प्रा.चा स्वतःचा असल्याचे स्पष्ट केले गेले होते; अशा परिस्थितीत यावर पुन्हा विविध ठिकाणी जनसुनावण्या होणे नितांत आवश्यक आहे. मात्र एकच राज्यस्तरीय कार्यशाळा घेऊन अंतिम निर्णय घेण्याचा विचार म.ज.नि.प्रा.ने केला होता. त्यामुळे विविध संस्था-संघटनांनी दिनांक २१ जानेवारीच्या कार्यशाळेत अधिक सल्लामसलत बैठका घेण्याचा आग्रह धरला. म.ज.नि.प्रा.ने त्यास प्रथम विरोध दर्शवला, पण शेवटी राज्यातील आणखी सहा ठिकाणी सुधारित दृष्टीनिबंधावर सल्लामसलत बैठका घेण्याचे मान्य केले.

ठोक जलदर निश्चितीसाठी प्रस्तावित तत्वे

सुधारित दृष्टीनिबंधामध्ये ठोक जलदर पद्धत निश्चित करण्यासाठी पुढील तत्वे सुचविण्यात आली आहेत (दृष्टीनिबंधातील भाग ३, प्रकरण ५ मधील परिच्छेद ५.११ नुसार):

१. परवडण्याजोगे दर (किंमत देण्याची क्षमता), पाण्याची सुलभ उपलब्धता व पुरवठ्याचे प्रमाण व नियमितता: पाणीवापरकर्त्यांच्या, जलदर देण्याच्या क्षमतेचा वापर करून जलदर ठरविणे हे तत्त्व मुख्य मानण्यात आले आहे. याबरोबरच, पाण्याची सुलभ उपलब्धता आणि पुरवठ्याचे प्रमाण व नियमितता ही तत्वे देखील अंतर्भूत करण्याचे प्रस्तावित आहे.
२. प्रचालन व परिरक्षण खर्चाची पूर्ण वसुली: पाणीपुरवठा यंत्रणेच्या प्रचालन व परिरक्षणाच्या खर्चाची (यामध्ये आस्थापना खर्च व देखभाल-दुरुस्तीचा खर्च अंतर्भूत आहे) पूर्ण वसुली होईल अशा रीतीने जलदर निश्चिती करण्यात येईल.
३. पाणीदर निश्चित करताना वापरकर्त्यांशी चर्चा: जलदर निश्चित करताना पाणीवापरकर्त्यांचे म्हणणे विचारात घेतले जाण्याचा प्रस्ताव आहे.

४. पाण्याचा कार्यक्षम वापर: पुरवलेल्या पाण्याचा अपव्यय टाळणे व कार्यक्षमता वाढवणे ही तत्त्वे अंगिकारण्याचे प्रस्तावित आहे.
५. जलप्रणालीचे शाश्वत रीतीने परिरक्षण व व्यवस्थापन: जलप्रणालीचे परिरक्षण व व्यवस्थापन शाश्वत पद्धतीने होईल या प्रकारचे जलदर ठरवावेत असा प्रस्ताव आहे.
६. जलसंधारण आणि जलव्यवस्थापन प्रक्रियांना चालना: जलसंधारण व परिणामकारक जलव्यवस्थापनाला चालना मिळावी असे तत्त्व विचारात घेण्याचे प्रस्तावित आहे.
७. प्रदूषण करणाऱ्याने किंमत चुकवावी: जो पाणीवापरकर्ता पाण्याचे प्रदूषण करेल त्याने त्याची किंमत चुकवली पाहिजे याचा विचार अंतर्भूत करण्याचे प्रस्तावित आहे.

वरीलपैकी अनेक तत्त्वे ही मुळात म.ज.नि.प्रा. कायद्यातच समाविष्ट असल्यामुळे त्याची अंमलबजावणी बंधनकारक आहे.

जलदर निश्चितीसाठीची प्रक्रिया-पद्धती (मेटहॉलॉजी)

सुधारित दृष्टिनिबंधात पाणीवापरकर्त्यांचे तीन गट (शेती, घरगुती व औद्योगिक) करण्यात आले आहेत. प्रचालन व परिरक्षण यांसाठी होणाऱ्या खर्चाची वसुली करण्यासाठी तो खर्च या तीन गटांमध्ये विभागण्याचे प्रस्तावित आहे. ही विभागणी, विविध निकषांच्या भारांकनांद्वारे ठरवलेली आहे. अशा रीतीने प्रत्येक वर्गाने संपूर्ण खर्चातील किती वाटा उचलावा हे निश्चित केले जाईल. प्रत्येक पाणीवापरकर्त्या वर्गाच्या वाट्यास आलेल्या खर्चाला, त्या वर्गाच्या पाणीवापराच्या एकूण प्रमाणाने भागले असता, त्या वर्गासाठी लागू असलेला मूळ जलदर (बेसिक रेट) काढला जातो. म्हणजेच,

$$\text{वर्गवार मूळ जलदर} = \frac{\text{खर्चाच्या वसुलीतील त्या त्या वर्गाचा वाटा}}{\text{पाणीवापर (प्रमाण)}}$$

अशी भारांकने ठरवण्यासाठी, व पर्यायाने खर्चवाटप ठरवण्यासाठी तीन निकषांचा आधार घेतलेला आहे: (१) परवडण्याची क्षमता (अफोर्डेबिलिटी), (२) सुलभ उपलब्धता (ॲक्सेसिबिलिटी), आणि (३) प्रमाण व नियमितता (क्वांटिटी अँड टाइमलीनेस).

म.ज.नि.प्रा.ने या प्रत्येक निकषाचे टक्केवारीत भारांकन ठरविलेले आहे. अशा टक्केवारीबरोबरच, यातील प्रत्येक निकषाला शेती, घरगुती आणि औद्योगिक

पाणीवापरकर्त्यांसाठीची वेगवेगळी भारांकने ठरवण्यात आली आहेत. दृष्टिनिबंधातून घेतलेल्या खालील तक्त्यात सदर निकष, भारांकने व त्यांच्या गणितानुसार येणारा खर्चवसुलीचा वर्गवार वाटा दाखवण्यात आला आहे (संदर्भ: सुधारित इंग्रजी दृष्टिनिबंधाच्या तिसऱ्या भागातील परिच्छेद क्र. १२):

तक्ता क्र. १: प्रत्येक प्रवर्गाने खर्चातील किती वाटा उचलायचा?
(खर्च वसुलीच्या वाट्याची टक्केवारी)

निकष / घटक व भारांकन		प्रत्येक निकषाचे विविध प्रवर्गांसाठी		
		मूल्य		
		शेती	घरगुती	उद्योग
परवडण्याची क्षमता (अफोर्डेबिलिटी)	६०%	१५%	१०%	७५%
सुलभ उपलब्धता (ॲक्सेसिबिलिटी)	२०%	३०%	२५%	४५%
प्रमाण व नियमितता	२०%	३०%	२५%	४५%
खर्चवसुलीतील वाटा		२१%	१६%	६३%
घरगुती प्रवर्गामध्ये औद्योगिक पाणी वापर व औद्योगिक प्रवर्गात घरगुती पाणीवापर यांचे प्रमाण			१५%	१५%
खर्चवसुलीतील अंतिम वाटा		२१%	२३%	५६%

सदर तक्त्यातील टक्केवारीनुसार एकूण खर्चाचे वर्गवार वाटप ठरविण्याचे प्रस्तावित आहे. सदर प्रस्तावातील आकडेवारीनुसार शेती वर्गाने खर्चाचा २१% वाटा, घरगुती क्षेत्राने २३% वाटा तर उद्योगांनी ५६% वाटा उचलावा असा निष्कर्ष निघतो. अशाप्रकारे खर्चाचा रुपयांमध्ये जो वाटा ठरेल त्याला त्या त्या प्रवर्गाच्या पाणी वापराच्या वाट्याने (लिटर) भागले की त्या त्या प्रवर्गाचा 'रुपये प्रति लिटर' मध्ये 'मूळ जल दर' (बेसिक रेट) ठरवण्यात येणार आहे.

सवलती व दंड लागू करून जलदर निश्चित करण्याची प्रस्तावित प्रक्रियापद्धती
आधी नमूद केलेल्या पद्धतीने विविध पाणीवापरकर्त्या वर्गासाठीचे मूळ दर ठरवल्यावर, म.ज.नि.प्रा.ने विविध प्रवर्गांना ढोबळमानाने टक्केवारीत विविध स्वरूपाच्या सवलती, सूट व दंडाची तरतूद प्रस्तावित केली आहे.

दृष्टिनिबंधात दिल्याप्रमाणे विविध वर्गवार सवलती व दंडांचा विचार करता, पुढील चौकटीमध्ये दाखविल्याप्रमाणे जलदरावर परिणाम होतात.

लागू जलदर = वर्गवार मूळ जलदर X लागू सवलती व दंड

शेती प्रवर्गासाठी सवलती व दंड

विविध तत्वांनुसार प्रस्तावित शेती प्रवर्गासाठीच्या सवलती व दंड खालील तक्त्यात दिले आहेत.

जलदरातील प्रस्तावित सवलती व दंड - शेती प्रवर्ग

१. जमीनधारणेनुसार सवलती	
सीमांत शेतकऱ्यांना सवलत (१ हे. पेक्षा कमी जमीन)	५०%
अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना सवलत (१ ते २ हे. जमीन)	२५%
मध्यम व मोठ्या शेतकऱ्यांना सवलत (२ हे. पेक्षा जास्त जमीन)	०%

२. हंगामावर आधारित सवलती व दंड	
रब्बी हंगामासाठी सूट	०%
खरीप हंगामासाठी सूट	२०%
उन्हाळी हंगामासाठी दंड	२०%

३. पाण्याचा कार्यक्षम वापर व्हावा म्हणून सवलत	
सूक्ष्म सिंचन पद्धतीचा अवलंब करणाऱ्या शेतकऱ्यांना सवलत	५०%

४. फळशेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी फलधारणा काळातील सवलत	
फळबागांची शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांना सवलत (पहिल्या ३-५ वर्षांसाठी)	५०%

जलदरातील प्रस्तावित सवलती व दंड - शेती प्रवर्ग

५. आदिवासी शेतकऱ्यांना विशेष सूट

आदिवासी उपयोजने अंतर्गत प्रकल्पांसाठी सर्व आदिवासी शेतकऱ्यांना कोणतेही जल दर आकारण्यात येणार नाही

६. कुटुंबनियोजनाशी संबंधित दंड

दोन पेक्षा अधिक अपत्ये असणाऱ्या शेतकऱ्यांना लागू दर १५०%

७. किमान जलदर आकारणी

पाणी मंजूर झाले असताना न वापरणाऱ्या शेतकऱ्यांना लागू दर ५०%

८. इतर सवलती व दंड (शेतीसह सर्व प्रवर्गांना लागू)

शीर्ष कामांचा खर्चातील वाटा उचलल्यास सूट	परिपत्रकानुसार
आगाऊ बील प्रदानाकरिता सूट	१०%
उशीरा बिल भरल्यास दंड	१०% व्याज प्रति वर्ष

९. क्षेत्राधारित जलदर व घनमापन जलदरातील संबंध

भात पिकांसाठी घनमापन पध्दतीचा दर हा क्षेत्राधारित दरापेक्षा जास्त असणार नाही.

१०. क्षेत्राधारित जलदरांच्या वरच्या सीमा (जास्तीत जास्त दराची मर्यादा)

नगदी पिकांसाठी	ढोबळ उत्पादन मूल्याच्या ८ ते १० टक्के पेक्षा जास्त दर नसावा
नगदी पिके वगळता इतर पिकांसाठी	ढोबळ उत्पादन मूल्याच्या ३ ते ५ टक्के पेक्षा जास्त दर नसावा

घरगुती प्रवर्गासाठी सवलती व दंड

घरगुती पाणीवापरकर्त्या प्रवर्गासाठी, पाण्याच्या स्रोताचा प्रकार (नियंत्रित किंवा अनियंत्रित किंवा शीर्ष कामातील खर्चाचा वाटा उचललेला), हंगाम इत्यादी निकषांवर आधारित दंड व सवलती प्रस्तावित आहेत. खालील तक्त्यामध्ये त्या नमूद करण्यात आल्या आहेत.

जलदरातील प्रस्तावित सवलती व दंड - घरगुती प्रवर्ग

१. पाण्याच्या स्रोतावर आधारित दर (मूळ दराच्या % लागू दर)	
अ - प्रकारचा स्रोत (आश्वसित पाणी पुरवठा - मोठे/ मध्यम जलाशय/ कालवा नसलेले साठवण तलाव)	१००%
ब - प्रकारचा स्रोत (नियंत्रित पाणीपुरवठा - धरणाच्या खालील बाजूचा नदीचा नियंत्रित भाग/ कालव्यातून उपसा/ जलाशय असलेला कोल्हापूर पद्धतीचा बंधारा/ जलाशयातील अवजल)	१५०%
क - प्रकारचा स्रोत (अंशतः आश्वसित पाणीपुरवठा - कालवा असलेला लहान जलाशय/ साठवण तलाव नसलेला कोल्हापूर पद्धतीचा किंवा इतर कोणताही बंधारा नसलेला असा लाभक्षेत्रातील अनियंत्रित नदीचा भाग)	७५%

२. पाणीवापरावर आधारित जलदर	
४० एलपीसीडीपर्यंत पाणी वापरणारी ग्रामपंचायत	७५%
७० एलपीसीडीपर्यंत पाणी वापरणारी पालिका	९०%
१३० एलपीसीडीपेक्षा जास्त पाणी वापरणाऱ्या महापालिका	१२५%
एलपीसीडी म्हणजे लिटर्स पर कॅपिटल पर डे, म्हणजेच दरडोई दर दिवशीचा लिटरमधील पाणीवापर	

३. हंगामावर आधारित जलदर	
रब्बी हंगाम	१००%
खरीप हंगाम	८०%
उष्ण हंगाम	१२०%

जलदरातील प्रस्तावित सवलती व दंड - घरगुती प्रवर्ग

४. पाण्याच्या पुनर्वापरासाठीची सवलत	
सांडपाण्याच्या प्रक्रियेसाठी आवश्यक असलेल्या पाण्यासाठी नगरपालिकांना मिळणारी सूट (अशा प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याच्या सिंचन/उद्यानाकरिता विक्री करून गोळा झालेला महसूल स्वतःचे उत्पन्न म्हणून ठेवू शकतात)	५०%

५. पाणी वापराच्या निहित वाट्याच्या उल्लंघनास दंड (घरगुती व औद्योगिक क्षेत्राला लागू)	
करारनाम्यामध्ये विहित केलेल्या प्रमाणाच्या १०% पेक्षा जादा वापर केल्यास दंडनीय जलदर (मूळ दराच्या %)	१५०% दर लागू

६. इतर सवलती व दंड (घरगुतीक्षेत्रासह सर्व प्रवर्गांना लागू)	
आगाऊ बिल प्रदानाकरिता सूट	१०%
शीर्ष कामांचा खर्चातील वाटा उचलल्यास सूट देण्याची विद्यमान मानके	परिपत्रकानुसार
करारनाम्यामध्ये विहित केलेल्या प्रमाणाच्या १०% पेक्षा जादा वापर केल्यास दंडनीय जलदर (मूळ दराच्या %)	१५०%
उशीरा बिल भरल्यास दंड	१०% व्याज प्रतिवर्ष
लागू असलेल्या व देऊ केलेल्या पाणी हक्काचा वापर केला गेला नाही तर	५०%

औद्योगिक प्रवर्गासाठी सवलती व दंड

हंगाम, पाण्याच्या स्रोताचा प्रकार इत्यादी निकषांबरोबरच, उद्योगाचा प्रकार, प्रदूषण करणारे वा न करणारे इत्यादी निकषांवर आधारित औद्योगिक प्रवर्गासाठी विविध सवलती व दंड प्रस्तावित आहेत. पुढील तक्त्यावरून त्या स्पष्ट होऊ शकतील.

जलदरातील प्रस्तावित सवलती व दंड - औद्योगिक प्रवर्ग

१. पाण्याच्या स्रोताच्या प्रकारावर अवलंबून दर	
अ - प्रकारचा स्रोत (आश्वासित पाणी पुरवठा - मोठे/ मध्यम जलाशय/ कालवा नसलेले साठवण तलाव)	१००%
ब - प्रकारचा स्रोत (नियंत्रित पाणीपुरवठा - धरणाच्या खालील बाजूचा नदीचा नियंत्रित भाग/ कालव्यातून उपसा/ जलाशय असलेला कोल्हापूर पद्धतीचा बंधारा/ जलाशयातील अवजल)	२००%
क - प्रकारचा स्रोत (अंशतः आश्वासित पाणीपुरवठा - कालवा असलेला लहान जलाशय/ साठवण तलाव नसलेला कोल्हापूर पद्धतीचा किंवा इतर कोणताही बंधारा नसलेला असा लाभक्षेत्रातील अनियंत्रित नदीचा भाग)	३३%

२. प्रदूषणकर्त्यासाठीचे आणि पुनर्वापर करणाऱ्या उद्योगांचे जलदर	
प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी सोडणारे उद्योगांना लागू जलदर	२००%
पुनर्वापर करून पाण्याची मागणी ७५% पर्यंत कमी करणाऱ्या उद्योगांना अशा कमी केलेल्या पाणीवापरावर सूट	२०%

३. हंगामावर आधारित जलदर	
खरीप हंगामासाठी	२०%
सूट	
उष्ण हंगामासाठी दंड	२०%
रब्बी हंगामासाठी सूट	०%

४. उद्योगांच्या प्रकारावर आधारित जलदर	
शेती आधारित उद्योगांसाठी सूट	२५%
पाण्याचा वापर कच्चा माल म्हणून करणाऱ्या उद्योगांसाठी लागू दर	५००%

जलदरातील प्रस्तावित सवलती व दंड - औद्योगिक प्रवर्ग

५. पाणी वापराच्या प्रमाणाच्या उल्लंघनास दंड (घरगुती व औद्योगिक क्षेत्राला लागू)	
करारनाम्यामध्ये विहित केलेल्या प्रमाणाच्या १०% पेक्षा जादा वापर केल्यास दंडनीय जलदर (मूळ दराच्या %)	१५०% दर लागू

६. इतर सवलती व दंड (औद्योगिक क्षेत्रासह सर्व प्रवर्गांना लागू)	
आगाऊ बिल प्रदानाकरिता सूट	१०%
शीर्ष कामांचा खर्चातील वाटा उचलल्यास सूट देण्याची विद्यमान मानके लागू असलेल्या व देऊ केलेल्या पाणी हक्काचा वापर केला गेला नाही तर	परिपत्रकानुसार ५०%
उशीरा बिल भरल्यास दंड	१०% व्याज प्रतिवर्ष

प्रस्तावित जलदर व सवलत पद्धतीचे लागू जलदरांवर ढोबळ परिणाम

सन २००८ मध्ये सल्लागाराने तयार केलेल्या दृष्टिनिबंधात एकूण खर्चापैकी ४८% खर्च उद्योगांनी, २८% खर्च घरगुती वापरकर्त्यांनी, आणि २४% खर्च शेती वर्गाने द्यावा असे प्रस्तावित होते. सध्या प्रचलित असलेल्या दराप्रमाणे, एकूण खर्चापैकी प्रत्यक्षात उद्योग ५६.३%, घरगुती वापरकर्ते २३.५% आणि शेती प्रवर्ग २०.२% वाटा देतात. अशा रीतीने, शेतीच्या जलदरांमध्ये जवळजवळ १८% वाढ, तर औद्योगिक जलदरांमध्ये १४.७% घट प्रस्तावित होती. मात्र या अन्यायी दर वाढीला मागील सल्लामसलत बैठकांमध्ये प्रचंड विरोध झाल्याने सुधारित दृष्टिनिबंधात याबाबत बदल झालेला दिसतो. सुधारित दृष्टिनिबंधात जी खर्च वसुलीच्या वाट्याची प्रस्तावित टक्केवारी आहे ती प्रचलित दरावरून पुढे येणाऱ्या टक्केवारीशी मिळती जुळती आहे. म्हणजेच शेती, घरगुती व औद्योगिक क्षेत्राचे मूळ जल दर प्रचलित दरापेक्षा फारसे बदलणार नाहीत, असे दिसते. मात्र प्रत्येक प्रवर्गातर्गत विविध पाणी वापरकर्त्यांना देण्यात आलेल्या सवलती, सुट व दंडाच्या प्रमाणानुसार लागू होणारे जल दर बदलण्याची शक्यता आहे. हे बदल किती व कसे होतील याबाबत पाणी वापराची व इतर आकडेवारी मांडल्याशिवाय समजणे कठीण

आहे. वास्तविक म.ज.नि.प्रा.ने सुधारित दृष्टीनिबंधात प्रस्तावित पद्धतीचा प्रत्यक्ष जल दरावर कसा परिणाम होते, हे उदाहरणदाखल दाखवून द्यायला हवे होते. मात्र याबाबत सुधारीत दृष्टीनिबंधात उल्लेख नसल्यामुळे विविध पाणी वापरकर्त्यांच्या प्रत्यक्ष लागू दरावर प्रस्तावित पद्धतीचा परिणाम कसा होतो हे मांडणे कठीण आहे.

समारोप

म.ज.नि.प्रा.ने तयार केलेल्या या प्रस्तावावर ठोक जलदर आधारित असल्यामुळे त्याचे सखोल विश्लेषण करणे आणि त्यांचे समाजातील विविध घटकांवर काय परिणाम होतील हे पाहणे, आवश्यक आहे. सदर दृष्टीनिबंधाचे विश्लेषण व त्याआधारे तयार झालेल्या मागण्या पुस्तिकेच्या पुढील भागांत मांडल्या आहेत.

२. अतार्किक, सापेक्ष, व अपारदर्शक प्रक्रिया-पद्धतीमुळे 'बळी तो कान पिळी' तत्त्वानुसार दर निश्चिती

म.ज.नि.प्रा.ने आपल्या सुधारित दृष्टीनिबंधात जल दर निश्चितीच्या एका ठराविक प्रक्रिया-पद्धतीचा (मेटाडॉलॉजी) प्रस्ताव मांडला आहे. सदर प्रक्रिया-पद्धतीची सविस्तर ओळख पुस्तिकेच्या पहिल्या भागात करून दिली आहेच. या प्रक्रिया-पद्धतीचे सविस्तर विश्लेषणाकडे वळण्याआधी त्याचा गाभा समजून घेणे आवश्यक आहे. या प्रक्रिया-पद्धतीच्या पुढील टप्प्यांमध्ये त्याचे नेमके स्वरूप स्पष्ट होते:

- जल सेवा पुरवठ्यासाठी येणारा खर्च (आस्थापना व देखभाल-दुरुस्तीचा खर्च) तीन मुख्य पाणी वापरकर्त्या गटांमध्ये (शेती, घरगुती, उद्योग) विभागून प्रत्येक गटाच्या वाट्याला आलेला खर्च त्या-त्या गटाकडून वसूल केला जाणे अपेक्षित आहे. विशिष्ट गटाच्या वाट्याला आलेल्या खर्चाच्या आकडेवारीस त्या गटाच्या एकूण पाणी वापराच्या आकडेवारीने विभागले की त्या गटाला लागू असणारा 'मूळ जल दर' (बेसिक रेट) निश्चित होतो.
- खर्च वसुलीचा वाटा हा सरळसोट पद्धतीने त्या-त्या गटाच्या एकूण पाणी वापराच्या प्रमाणात विभागला जाण्याचा पर्याय न वापरता ठराविक निकष व त्या निकषांना विशिष्ट भारांकन देण्याची पद्धत अवलंबण्यात आली आहे. जल दर परवडण्याची क्षमता, पाण्याची सुलभ उपलब्धता, आणि पाण्याच्या वापराचे प्रमाण व नियमितता, हे तीन निकष यासाठी वापरण्याचे प्रस्तावित आहे. प्रत्येक पाणी वापरकर्त्या गटाला या तीन निकषांतर्गत भारांकने देऊन त्या-त्या गटाच्या खर्चाच्या वसुलीतील वाट्याची टक्केवारी काढण्याची पद्धत अवलंबण्याचा प्रस्ताव दृष्टीनिबंधात मांडण्यात आला आहे.
- अशा प्रकारे प्रत्येक पाणी वापर गटाचा मूळ जल दर निश्चित केल्यानंतर त्या गटांतर्गत विविध पाणी वापरकर्ते समूहासाठी ठराविक निकषांच्या आधारे विशिष्ट सवलती, सूट, व दंडाची तरतूद प्रस्तावित आहे.

वर वर पाहता ही प्रक्रिया-पद्धत योग्य असल्याचे भासते. मात्र प्रस्तावित प्रक्रिया-पद्धत, त्यातील परिमाणे, निकष, व त्यासंबंधीच्या आकडेवारीस पक्का शास्त्रीय आधार नाही, असे त्यातील बारकावे तपासल्यावर स्पष्ट होते. या प्रक्रियापद्धतीमध्ये, पायाभूत घटक

असणारा भारांकनाचा तक्ता नेमक्या कोणत्या अर्थसास्त्रीय आधारावर स्वीकारला आहे हे स्पष्ट करण्यात आलेले नाही. परिणामी या प्रक्रियापद्धतीचा पायाच ठिसूळ झाला आहे. या प्रक्रियापद्धतीच्या प्रत्येक टप्प्यामध्ये सापेक्ष स्वरूपाची अनेक गृहितके आहेत. सदर प्रक्रियापद्धती तार्किक, पारदर्शक तसेच वस्तुनिष्ठ नसल्यामुळे त्यामध्ये कधीही, व कोणाच्याही प्रभावाखाली व कसेही बदल होऊ शकतात.

सदर गोलमाल प्रक्रिया-पद्धतीमध्ये जलदराच्या गणितावर या पद्धतीमधील एखाद्या घटकामध्ये बदल केला तर त्याचा नेमका कोणत्या प्रकारचा परिणाम होतो हे कळत नाही, व त्यातून अपारदर्शकता निर्माण होते. अशा अपारदर्शकतेपोटी जलदर निश्चितीच्या प्रक्रियेचे जनहिताच्या दृष्टीने नियंत्रण व नियमन करणे अशक्य ठरेल. परिणामी, 'बळी तो कान पिळी' हे तत्त्व लागू होऊन कालांतराने औद्योगिक व सधन वर्गाच वरचष्मा येथे निर्माण होण्याची शक्यता निर्माण होते.

प्रस्तावित केलेली प्रक्रिया-पद्धत एकदा स्वीकारली, की ती जवळ-जवळ कायमस्वरूपी स्वीकृत होईल. एकदा ही पद्धत स्वीकारली गेली की भविष्यात अशा अतार्किक व घातक प्रक्रिया-पद्धतीला विरोध करणे कठीण होत जाईल. त्यामुळे अशा अशास्त्रीय पद्धतीमध्ये वेळीच सुधारणा झाली नाही तर भविष्यात काही ठराविक वर्गातर्फे त्याचा गैरफायदा घेतला जाऊ शकतो. हे लक्षात घेऊन म.ज.नि.प्रा.ने सध्याच्या पद्धतीला पर्याय शोधून अधिक पारदर्शक, तार्किक, शास्त्रीय व जास्तीत जास्त वस्तुनिष्ठ अशा पद्धतीचा प्रस्ताव तयार केला पाहिजे. सदर विषयाबाबतचे सविस्तर विश्लेषण व त्यावर आधारित मागण्यांचे तपशील खालील परिच्छेदांत देण्यात आले आहेत.

खर्चाच्या वसूलीचा वाटा ठरविण्याची प्रक्रिया पद्धत अतार्किक, व्यक्तिनिष्ठ (सब्जेक्टिव्ह) व अपारदर्शक

प्राधिकरणाने तयार केलेल्या प्रक्रिया-पद्धतीचा तार्किक आधार तपासल्यास खालील मुद्दे समोर येतात.

खर्च वसूलीच्या टक्केवारीचा प्रत्यक्ष पाणीवापराशी संबंधच नाही: सदर दृष्टिनिबंधात प्राधिकरणाने दिलेल्या पद्धतीनुसार, विशिष्ट गटाच्या खर्च वसूलीच्या वाट्याची टक्केवारी निश्चित करताना त्या गटाच्या प्रत्यक्ष पाणीवापराच्या प्रमाणाशी संबंध नाही. 'पाण्याचे प्रमाण व नियमितता' हा सदर टक्केवारी निश्चित करण्याचा एक निकष वापरला असला तरी या निकषाबाबतचे दृष्टीनिबंधातील स्पष्टीकरण पाहता याचा विविध पाणी वापर

गटांच्या प्रत्यक्ष पाणी वापराच्या प्रमाणाशी संबंध नाही, असे दिसते. सदर निकषासाठी जे भारांकन शेती, घरगुती, व उद्योग या तीन गटांसाठी देण्यात आले आहे ते अंदाजेच देण्यात आले आहे. खर्च वसुलीच्या वाट्याची आकडेवारी निश्चित केल्यानंतरच प्रत्येक गटाला आलेल्या वाट्याला त्या गटाच्या प्रत्यक्ष पाणी वापराच्या आकडेवारीने भागल्यावर जो आकडा येईल, तो त्या गटाचा मूळ दर ठरेल, अशी पद्धत प्रस्तावित आहे. त्यामुळे पाणी वापराचे प्रत्यक्ष प्रमाण, हा शास्त्रीयरीत्या वस्तुनिष्ठ निकष खर्च वसुलीचा वाटा ठरविताना रद्दबातल ठरविल्यामुळे प्रस्तावित पद्धतीचा पायाच अशास्त्रीय ठरतो.

खर्चाचा वाटा ठरला, आता पाणी वापरचे प्रमाण कमी होत गेले तर जास्त दर: वरील पद्धतीनुसार खर्च वाटपाची आकडेवारी ठरविल्यानंतर त्याचा प्रत्यक्ष पाणी वापराच्या आकडेवारीने भागाकार करून जल दर ठरविण्यात येणार असल्यामुळे, ज्या गटाचे पाणी वापराचे प्रमाण काही कारणास्तव कमी झाले, त्या गटाचा प्रति लिटर जल दर वाढत जातो, असे विचित्र चित्र उभे राहते. शेतीसाठीचे नियोजित असलेले पाणी मोठी शहरे व उद्योगांना वळविण्यात येत असल्यामुळे शेती क्षेत्राचा एकूण पाणी वापर कमी होत जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. अशा परिस्थितीत शेतीचा प्रति लिटर जल दर वरील पद्धतीने वाढत जाऊ शकतो. यावरून सदर पद्धतीचा अतार्किकपणा स्पष्ट होतो.

खऱ्या गरजू घटकांना खऱ्या सधन घटकांकडून योग्य प्रमाणात (अंतर्गत) अनुदान पोचण्यात अडथळे: प्राधिकरणाच्या पद्धतीनुसार, एकूण खर्च वसुलीचा वाटा हा शेती, घरगुती, व उद्योग क्षेत्रामध्ये विभागल्याने कोणते क्षेत्र तुलनेने जास्त वाटा उचलून कोणत्या क्षेत्राचा वाटा कमी करण्यामध्ये मदत करते, हे ठरणार आहे. यालाच अंतर्गत अनुदान किंवा क्रॉस सबसिडी म्हणता येईल. यामध्ये एकूण क्षेत्राचा विचार होत असल्यामुळे अनेक मूलभूत त्रुटी निर्माण होतात. उदारणार्थ, औद्योगिक क्षेत्रातील सधन वर्ग हा शेती क्षेत्रातील सर्व शेतकऱ्यांना, मग मोठे सधन शेतकरी असोत किंवा गरीब छोटे शेतकरी असोत, सर्वांनाच एकाच प्रमाणात अनुदान पुरवण्याचे काम करणार आहे. तसेच यामध्ये एकूण घरगुती क्षेत्रालाही जर अंतर्गत अनुदान प्राप्त होणार असेल, तर ते सरसकट सर्वांना, मग ते झोपडपट्टीतील गरीब लोक असोत की बंगल्यांमध्ये राहणारे श्रीमंत लोक असोत, सर्वांनाच अनुदानाचा फायदा होणार आहे. यातून छोटे शेतकरी, झोपडपट्टीवासीय व इतर खऱ्यां गरजूंपर्यंतच मदत पोचते असे नाही तर सधन वर्गालाही मदत पोचते. त्यामुळे खऱ्या गरजू घटकांना सधन गटांची जी मदत करण्याची क्षमता

आहे त्या प्रमाणात मदत पोचत नाही कारण ती त्या क्षेत्रातील सर्व लोकांमध्ये विभागली जाते. हा सुद्धा प्रस्तावित खर्च वसूलीच्या वाटा निश्चित करण्याच्या पद्धतीतील अतार्किकपणा आहे.

खर्च वसूलीचा वाटा ठरविण्यासाठी वापरलेले निकष कायमच व्यक्तिनिष्ठ (सब्जेक्टिव्ह)

सुधारित दृष्टीनिबंधामधील खर्च वसूलीचा वाटा ठरविण्यासाठी प्रस्तावित केलेली एकूण प्रक्रिया-पद्धती कशी अशास्त्रीय व अतार्किक आहे, हे आपण आधीच्या परिच्छेदांतील विश्लेषणाच्या आधारे पाहिले. आता या पद्धतीमध्ये जे निकष वापरले आहेत त्याबाबतची निरीक्षणे खाली देण्यात आली आहेत.

वस्तुनिष्ठ व शास्त्रीय निकषांवर आधारित जलदर निश्चिती नाही: ज्या गोष्टींची मोजता येतील अशी परिमाणे दिलेली नाहीत किंवा ज्यांची साधी पक्की व्याख्यासुद्धा करण्यात आलेली नाही, अशा निकषांच्या आधारे खर्च वसूलीचा वाटा व त्या अनुषंगाने जल दर ठरविता येणार नाही. मात्र दृष्टीनिबंधामध्ये या दोन्ही अटी धुडकावल्या गेल्या आहेत, असे दिसते. निकषांचे स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न केला असला तरीही सदर निकषांची पक्की व्याख्या किंवा मोजता येतील अशी परिमाणे देण्यात आलेली नाहीत. त्याचप्रमाणे या निकषांना ठाम व सुसंगत असा संकल्पनात्मक वा सैद्धांतिक पाया पुरवण्यात आलेला नाही. त्यामुळे सदर निकषांचा एकूण शास्त्रीय आधार कमकुवत आहे.

जे मोजता येत नाही, ते दबाव/ धाकदपटशाने बदलणे सोपे : शास्त्रीय व प्रत्यक्ष मोजमाप करता येणार नाहीत असे निकष वापरात आले तर भविष्यात हवे ते निष्कर्ष काढण्यासाठी प्रभावशील गट सहज यशस्वी ठरतील. उदाहरणार्थ, उद्योगांना 'परवडण्याच्या क्षमते'च्या निकषासाठी सध्या दिलेल्या ७५ या भारांकनाऐवजी दबाव टाकून ते ६० करून घेता येणेही शक्य आहे. सत्यातील कोणत्याही प्रकारच्या परिमाणाने खर्चवाटप न ठरविल्यामुळे हा धोका निर्माण झाला आहे.

हेच निकष का? : खर्च वसूलीचा वाटा ठरवताना, परवडण्याची क्षमता, प्रमाण व नियमितता, आणि सुलभ उपलब्धता हे तीनच निकष वापरण्यात आले आहेत. त्यासाठी आवश्यक ती सम्यक अशी संकल्पनात्मक वा सैद्धांतिक चौकट स्पष्ट केलेली नाही. केवळ 'डब्लिन तत्वांच्या आधारे' या निकषांसाठी तर्कमांडणी केली आहे व ती तर्कमांडणी सदोष व काही ठिकाणी हास्यास्पद झाली आहे. थोडक्यात, हे निकष कसे व का स्वीकारले याबाबत स्पष्ट शास्त्रीय आधार नाही. उदारणार्थ, विविध संस्था-

संघटनांनी समन्यायी तत्वानुसार 'परवडण्याची क्षमता' या निकषाचाच आग्रह धरला होता. मग हा एकच निकष का वापरला नाही? पाण्याचे प्रमाण आणि नियमितता, हे दोन निकष वेगळे असू शकले असते, ते एकत्र का केले? सुलभ उपलब्धतेच्या निकषाच्या पोटात प्रमाण व नियमितेचा घटक अनुस्युत आहे हे मान्य करूनदेखील त्याला वेगळे स्थान का दिले आहे? त्याचे कारण पटण्याजोगे नाही. अशा अनेक प्रश्नांची शास्त्रीय उत्तरे प्राधिकरणाला दृष्टीनिबंधामध्ये देता आलेली नाहीत.

निकषांची भारांकनेही अंदाजपंचे ठरवलेली व व्यक्तिनिष्ठ आहेत

जसे निकषांच्या निवडीमध्ये अतार्किकपणा आहे, तसेच सदर निकषांसाठी दिलेली भारांकनेही अतार्किक आहेत. याबाबतची निरीक्षणे खाली देण्यात आली आहेत.

वर्गवार भारांकने कशी ठरवली?: परवडण्याची क्षमता, सुलभ उपलब्धता, पाणी वापराचे प्रमाण व नियमितता या निकषांना शेती, घरगुती आणि औद्योगिक वर्गांमधील भारांकने कशी दिली आहेत याचे वस्तुनिष्ठ स्पष्टीकरण दृष्टिनिबंधात नाही. विविध निकषांचे व भारांकनांचे विवेचन दृष्टीनिबंधात देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला असला तरीही भारांकन कुठल्या गटाला जास्त व कुठल्या गटाला कमी एवढेच मांडले आहे. मात्र भारांकनाचा जो नेमका आकडा प्रस्तावित आहे, तो कसा ठरविला, याचे स्पष्टीकरण नाही. त्यामुळे प्रस्तावित भारांकनापेक्षा वेगळे भारांकन करून घेऊन जल दरामध्ये अपेक्षित परिणाम साधणे प्रभावशील गटाला सहज शक्य होणार आहे. उदारणार्थ, शेतीला परवडण्याची क्षमता १५, तर उद्योगांना ७५ असे भारांकन प्रस्तावित आहे. याचा अर्थ असा होतो का, की उद्योगांना शेतीच्या फक्त पाचपट जास्त जलदर परवडू शकतो? तसेच, शेतीला दिलेले प्रमाण व नियमितता या निकषाचे ३० हे भारांकन कसे आले? ते २० का नाही? ४० का नाही? असेच प्रश्न प्रत्येक निकषाच्या भारांकनाबाबत विचारले जाऊ शकतात, ज्यांची उत्तरे देण्यास दृष्टिनिबंध पूर्णपणे अपयशी ठरतो.

पद्धतीमधील व्यक्तिनिष्ठता म.ज.नि.प्रा.लाही मान्य: म.ज.नि.प्रा.ने स्वतःच आपल्या दृष्टीनिबंधात मान्य केले आहे की सदर भारांकनाची पद्धत सापेक्ष व व्यक्तिनिष्ठ स्वरूपाची आहे (दृष्टीनिबंधातील भाग १ मधील परिच्छेद ८.१२).

जर घरगुती वर्गातील औद्योगिक पाणीवापर वेगळा काढून त्याला औद्योगिक दर लावले जाणार असतील तर खर्च वसुलीच्या टक्केवारीसाठी त्याचा पुन्हा वेगळा विचार का?: सुधारित दृष्टिनिबंधात (तिसऱ्या भागातील परिच्छेद १३.२.१ (iii)) दिल्याप्रमाणे,

घरगुती वर्गाच्या क्षेत्रातील व्यापारी कारणासाठीचा पाणी वापर वेगळा काढून त्यास औद्योगिक दर लावण्यात येतील, असे मांडण्यात आले आहे. मात्र खर्च वसुलीच्या वाटपाची टक्केवारी काढताना पुन्हा घरगुती वर्गातील १५% पाणी वापर औद्योगिक कारणासाठी वेगळा काढून त्या प्रमाणे टक्केवारीत बदल करण्यात आला आहे. त्यामुळे एकाच निकषाची अतार्किकपणे पुनरावृत्ती झाल्याचे दिसते.

औद्योगिक गटांतर्गत १५% घरगुती कारणासाठी पाणी वापर आणि घरगुती गटांतर्गत १५% औद्योगिक कारणासाठी पाणी वापर, ही आकडेवारी सदोष: भारांकनाच्या तक्त्यात औद्योगिक वापरातील सरसकट १५% वापर हा घरगुती आहे, असे गृहित धरले आहे आणि घरगुती वापरातील सरसकट १५% वापर हा औद्योगिक आहे, असे गृहित धरले आहे. या गृहितकावर अवलंबून खर्च वसुलीचा वाटा बदलला आहे. ही आकडेवारी कशी आली याचा काहीही उल्लेख दृष्टिनिबंधात नाही. तसेच, अशा रीतीने दर आकारल्यास, ज्या नागरी संस्थांच्या हद्दीत उद्योग नाहीत, त्यांच्यावर हकनाक १५% अतिरिक्त बोजा टाकल्यासारखे होईल.

खर्चवाटपात 'सुलभ उपलब्धता' या निकषाचा समावेश, पण तरी औद्योगिक आणि घरगुती पाणीवापरकर्त्यांना पाण्याच्या स्रोतावर आधारून वेगळे दर: सुधारित दृष्टिनिबंधाच्या तिसऱ्या भागाच्या परिशिष्ट ३ मध्ये घरगुती वापरासाठी, आणि परिशिष्ट ४ मध्ये औद्योगिक वापरासाठी, पाण्याच्या स्रोतावर आधारित वेगवेगळे दर प्रस्तावित आहेत. धरण प्रकल्प, ज्यांवर कालवे इत्यादी यंत्रणा नाही त्यांतील पाण्यासाठी वेगळे दर आहेत, धरण व कालवे यंत्रणा असलेल्या स्रोतांतील पाण्यासाठी वेगळे दर आहेत, व कोणतीही नियंत्रण यंत्रणा नसलेल्या पाण्याच्या स्रोतांसाठी वेगळे दर आहेत. त्यामुळे पाणी किती सुलभपणे उपलब्ध आहे, हा निकष येथे वापरण्यात आला आहे. मात्र खर्च वसुलीच्या वाट्याची टक्केवारी ठरवण्यासाठी प्रस्तावित पद्धतीमध्ये पुन्हा 'सुलभ उपलब्धता' हा निकष वापरण्यात आला आहे. निकषांची पुनरावृत्ती झाल्यामुळे जलदर निश्चित करणे अशास्त्रीय ठरेल.

चुकीच्या आकडेवारीवर आधारित पद्धतीचा वापर

खर्च वसुलीचा वाटा ठरविण्यासाठीची पद्धत, त्यातील निकष, व भारांकन यांना शास्त्रीय आधार तर नाहीच, पण जल दर निश्चितीसाठी आवश्यक आकडेवारीसही शास्त्रीय आधार नाही. याबाबतची निरीक्षणे खाली देण्यात आली आहेत.

त्रुटीपूर्ण माहिती व आकडेवारीवर आधारित पद्धतीने जलदर निश्चिती चुकीचीच ठरणार: विविध प्रवर्गांतर्गत पाण्याच्या वापराचे प्रमाण किंवा पाण्याची गळती व चोरी, अशा सारख्या कळीच्या आकडेवारीमध्ये आजही अनेक त्रुटी आहेत. सल्लागाराने तयार केलेल्या (ऑक्टोबर २००८च्या) दृष्टीनिबंधामध्ये पाण्याचा भविष्यातील वापराचा अंदाज काढताना पाणी वापराची उपलब्ध आकडेवारी चुकीची ठरविली गेली होती (सल्लागाराच्या दृष्टीनिबंधातील परिच्छेद क्र. १०.८.१). मुळात पाणी वापराचीच आकडेवारी शास्त्रीयपद्धतीने गोळा झालेली नसेल व ती चुकीची असेल तर जल दर निश्चितीची पूर्ण प्रक्रियाच फोल ठरते. यामध्ये पाण्याची चोरी व गळतीच्या आकडेवारीबाबत तर डोळेझाक केलेली दिसते. त्यामुळे जल दरांबाबतच्या कारभारातील अपारदर्शकतेत आणखी भर पडून त्याचा प्रभावशील गट नक्कीच गैरफायदा घेतील.

चोरी आणि गळतीच्या आकडेवारीबाबत सर्वत्र पूर्णपणे डोळेझाक: सुधारित दृष्टीनिबंधामधील जल दर निश्चितीची पाहता, चोरी आणि गळतीची त्यात दखलही घेतली नसल्याचे स्पष्ट दिसते. चोरी व गळतीची आकडेवारी नसल्यामुळे या पाण्याचा खर्च सामान्य पाणीवापरकर्त्यांकडूनच वसूल करून घेतला जाणार. सदर आकडेवारीच्या अभावी एकूण पाणी पुरवठा व प्रत्यक्ष वापराच्या आकडेवारीचा कधीच मेळ बसणार नाही. त्यामुळे अशा चुकीच्या आकडेवारीवर आधारित नवीन जल दर ठरविणे हे जुनी अशास्त्रीय पद्धत पुढेही तशीच चालू ठेवण्यासारखे होईल.

एकट्या सल्लागाराच्या अभ्यासावर बेतलेली नवीन प्रक्रिया-पद्धत सर्वसमावेशक कधीच नसेल

जलदरासारख्या एखाद्या महत्वाच्या विषयाबाबत नवीन पद्धत निर्माण करण्यासाठी जनतेशी सल्लामसलत तर आवश्यक आहेच पण त्याचबरोबर सर्व थरातील तज्ज्ञांच्या ज्ञानाची भर त्यामध्ये असणे आवश्यक आहे. याबाबतची प्रमुख निरीक्षणे पुढील प्रमाणे आहेत.

दीर्घकाळ परिणाम करणाऱ्या प्रक्रियापद्धतीचे आरेखन विविध तज्ज्ञांच्या सहभागाविना: जलदराची नव्याने पद्धत जर बसवायची असेल व त्यामध्ये जर शास्त्रीय आधार निर्माण करायचा असेल तर एकट्या सल्लागाराच्या ज्ञानावर अवलंबून राहणे नक्कीच चुकीचे ठरेल. सध्याचा संपूर्ण दृष्टिकोन, व एकूण प्रक्रिया-पद्धतीची चौकट, हे दोन्ही पायाभूत घटक सल्लागाराने तयार केलेल्या पहिल्या दृष्टीनिबंधावर आधारलेले दिसतात. मात्र सल्लागाराने

हे पायाभूत घटक ठरवताना कोणत्या अर्थशास्त्रीय सिद्धांतांचा अथवा त्यासंबंधातील संशोधनाचा आधार घेतला आहे याबाबत कोणतेही स्पष्टीकरण दिलेले नाही. हे संपूर्णतः अशास्त्रीय आहे. जल दर पद्धतीमधील गुंतागुंत पाहता, यामध्ये विविध अर्थतज्ञ, सामाजिक शास्त्रातील तज्ञ, संसाधन व्यवस्थापनातील तज्ञ, अशा विविध तज्ञांचा अभ्यास गट निर्माण करून त्यांच्या मार्फतच सदर काम होणे अनिवार्य होते.

प्रस्तावित पद्धतीतील तज्ज्ञ सहभाग कितपत?: सल्लागाराने जल संवर्धन व इतर विषयात बाहेरील तज्ज्ञांची मदत घेतली असली तरीही जल दर निश्चितीमधील गाभ्याचा असणाऱ्या खर्चाच्या वसुलीची प्रक्रिया-पद्धती व विविध सुटी, सवलती व दंडाच्या पद्धतीबाबत तज्ज्ञांचा सहभाग अजिबात नव्हता. त्यामुळे सदर पद्धत ही एकांगी व ठराविक चौकटीच्या बाहेर न जाऊ शकणारी आहे. जल दराबाबतची प्रक्रिया-पद्धत निर्माण करण्याची प्रक्रियाच जर अशास्त्रीय असेल तर त्याचे फलितही अशास्त्रीयच असणार. विविध क्षेत्रातील तज्ज्ञांचा, मूळ दस्तऐवज तयार करण्यामध्ये सहभाग नसल्यामुळे सदर पद्धतीमध्ये ज्या त्रुटी राहिल्या आहेत त्यामुळेही सदर प्रस्तावाच्या शास्त्रीय आधारावर प्रश्न निर्माण होतात. सल्लागाराने स्वतः अभ्यासासाठी व दृष्टीनिबंध तयार करण्यासाठी जेवढा वेळ घेतला तेवढाच वेळ सखोल अभ्यास व मांडणीसाठी तज्ज्ञांना मिळणे आवश्यक होते. मात्र सामान्य पाणी वापरकर्त्यांच्या अतिशय मर्यादित वेळेत पार पडलेल्या सल्लामसलती दरम्यानच तज्ज्ञांनी आपला अभ्यास आणि मांडणी करावी, हे म.ज.नि.प्रा.ने मान्य केलेले गृहीतक चुकीचे ठरलेले आहे. यामुळे नव्या पद्धतीसाठीचे ज्ञानाचे स्रोत मर्यादित राहिले आहेत आणि त्याचा प्रचंड फटका जनतेला भोगावा लागणार आहे.

नव्या अतार्किक प्रक्रिया-पद्धतीमुळे महसूलांमध्ये कायमच तूट येणार

देखभाल दुरुस्ती व आस्थापना खर्चाची संपूर्ण वसुली जल दरामधून होणे म.ज.नि.प्रा. कायदानुसार बंधनकारक आहे. मात्र सुधारित दृष्टीनिबंधातील चुकीच्या पद्धतीमुळे आवश्यक महसूलांमध्ये कायमच तुटवडा येणार असे दिसते. याबाबतचे विश्लेषण पुढील प्रमाणे:

खर्चवाटपानंतर दिलेल्या सवलतीच्या चुकीच्या पद्धतीमुळे येणारी तूट नेहमीच व संपूर्णपणे सरकार देणार काय?: एकदा पाण्याच्या खर्चाचे वाटप शेती, उद्योग, व घरगुती वापरकर्त्यांमध्ये करण्यात आल्यावर प्रत्येक वापरकर्त्या गटांतर्गत विविध सवलती,

सुटी, व दंड प्रस्तावित आहेत. सवलती, सूट, व दंड अशा प्रकारे देण्यात आल्या आहेत की एका पाणी वापर समूहाला दिलेल्या सवलतीमुळे बुडालेला महसूल दुसऱ्या एखाद्या पाणी वापर समूहाकडून वसूल केला जाईलच याची खात्री नाही. तसेच एखाद्या वर्गाला दिलेल्या सवलतीमुळे वसुलीत येणारी तूट ही त्या वर्गातील दंडाने भरून निघेलच असे सांगता येत नाही. विविध दंड व सवलतींचे प्रमाण पूरक पद्धतीने न ठरवल्याचा हा परिणाम आहे. अशा वर्गवार तुटीमुळे महसूलात कायमच तुटवडा निर्माण होणार, व ती तूट भरून काढण्यासाठी शासनाकडून नेहमीच अनुदान घ्यावे लागेल. दृष्टीनिबंधामध्ये म.ज.नि.प्रा.ने गृहीत धरले आहे की आवश्यक महसूलांमध्ये जो काही तुटवडा जाणवेल तो सर्व, शासन अनुदानामार्फत भरून काढेल. हे गृहितकच मुळात चुकीच्या आधारावर बेतलेले आहे.

याबाबत इतरही अनेक गंभीर त्रुटी समोर येतात, त्यांचे येथे थोडक्यात विवरण केले आहे.

सहाय्या वेतन आयोगामुळे आस्थापना खर्चात होणारी वाढदेखील या दृष्टिनिबंधात विचारात घेण्यात आलेली नाही. यामुळे, आस्थापना खर्चाचा संबंधित घटक कायमच शासनाकडून मिळणाऱ्या अनुदानावर अवलंबून राहणार हे स्पष्ट दिसते. अशा प्रकारे शासनावर पडणारा सारा भार स्वीकारण्यास शासन तयार होईल का, हा मोठा प्रश्नच आहे.

अनुदान देण्याचा आदेश म.ज.नि.प्रा सरकारला देऊ शकत नाही: म.ज.नि.प्रा. कायद्यातील कलम ११ (आर) चा आधार घेतला तरी असे दिसते की म.ज.नि.प्रा. अनुदानाबाबत शासनास कोणतेही आदेश देऊ शकत नाही.

कोणत्या वर्गासाठी व किती अनुदान द्यावे हे ठरविण्याचा अधिकार शासनाचा आहे: खर्चवाटपानंतर दिलेल्या सवलतीमुळे जर भविष्यात महसूलात तूट निर्माण झाली, तर शासकीय अनुदानाचा निर्णय हा सर्वथा राजकीय निर्णय असणार आहे. त्यात म.ज.नि.प्रा.सारखी अराजकीय संस्था कोणताही तार्किक आधार न देता ढवळाढवळ करू शकत नाही.

शासनाकडून नेमके किती अनुदान घ्यावे लागेल ते अस्पष्ट: विविध प्रकारच्या आकडेवारीच्या अभावी दृष्टिनिबंधात दिलेल्या सुटी-सवलतीमुळे नेमके किती अनुदान शासनाकडून घ्यावे लागणार हे ठरवता येणे अशक्य आहे. उदाहरणार्थ, छोट्या

शेतकऱ्यांना जलदरातून २५% सूट देण्याचे प्रस्तावित आहे. पण राज्यातील एकूण छोट्या शेतकऱ्यांची संख्या व त्यांचा पाणीवापर याबद्दल अचूक माहिती असल्याशिवाय, एकूण किती तूट या सवलतीमुळे येईल, ते ठरवता येत नाही. सर्व प्रकारच्या सवलतींना हीच अडचण येते. वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर या प्रस्तावानुसार म.ज.नि.प्रा.ने परस्पर शासनाच्या खात्यातून रक्कम न घातलेला कोरा धनादेश (ब्लँक चेक) काढला आहे.

जर शासनाने अनुदान देण्यास असमर्थता किंवा नकार दर्शवला तर काय? : जर काही कारणास्तव शासन महसुली तुटवड्याचा काही भाग अनुदान म्हणून देण्यास सक्षम नसेल किंवा शासनाने म.ज.नि.प्रा.ने परस्पर ठरवलेले अनुदान द्यावयाचे नाकारले तर मग खर्च वसुली कशी होणार व त्यामुळे कायद्यातील खर्च वसुलीच्या तरतुदीचे पालन कसे होणार? ह्या प्रकारामुळे खर्चवसुली करण्याच्या मूळ कामातदेखील म.ज.नि.प्रा. अपयशी ठरले असेच म्हणावे लागेल.

खर्च वसुली झाली नाही तरी बलवान गट आपले हित साध्य करणारच : वरीलप्रमाणे खर्चवसुली झाली नाही तर संपूर्ण व्यवस्था कोलमडण्याची शक्यता निर्माण होईल. अशा परिस्थितीमध्ये ज्यांची राजकीय व आर्थिक ताकद जास्त आहे ते गट शासनावर विविध प्रभाव टाकून विविध प्रकारे एकतर स्वतःपुरते अनुदान तरी मिळवतील किंवा स्वतःच्या आर्थिक ताकदीचा फायदा घेउन स्वतःची वेगळी जल व्यवस्था उभी करण्यास सुरवात करतील. अशाच घडामोडी आज शिक्षणाच्या व आरोग्याच्या क्षेत्रात घडल्याचे दिसते. त्यामुळे पैसे देऊ शकणाऱ्या वर्गासाठी वेगळी व गरिबासाठी वेगळी (कमकुवत व अपुरी) व्यवस्था असा प्रकार शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रात दिसतो. तसा प्रकार पाण्याच्या बाबतीत घडू नये यासाठी दक्ष राहायला हवे.

पाणीवापर संस्थांतर्गत येणाऱ्या वापरकर्त्यांकडून सवलतीमुळे पूर्ण खर्च वसूल झाला नाही तर सवलती निकालात निघतील: पाणीवापरकर्त्यांना म.ज.नि.प्रा.ने परस्पर जाहीर केलेल्या सवलती द्याव्या लागल्याने जर पाणीवापर संस्थांचा खर्च वसूल झाला नाही, तर अशा सवलतीचे भवितव्य धोक्यात येऊ शकते. उदाहरणार्थ, लहान शेतकऱ्यांना परस्पर २५% सूट देण्याचे म.ज.नि.प्रा.ने प्रस्तावित केले आहे. अशात, एखाद्या पाणीवापर संस्थेमध्ये बहुतांश लहान शेतकरी असतील, तर त्या संस्थेचा खर्च भरून निघणे अशक्य आहे. अशा रीतीने, दृष्टिनिबंधात निर्माण केल्या गेलेल्या सवलती किती ठिसूळ व बेभरवशाच्या आहेत हेच आपल्याला दिसून येते.

जलदर निश्चितीचा आवाका व परिणाम स्पष्ट नाही

जल दर निश्चितीसाठी जे निकष व सुटी प्रस्तावित आहेत त्यामुळे जल दर निश्चितीचा आवाका व परिणाम याबाबत अनेक शंका निर्माण होतात. याबाबतचे विश्लेषण पुढील प्रमाणे.

ठोक जलदर की किरकोळ जलदर? : म.ज.नि.प्रा.ने दृष्टीनिबंधात स्पष्ट केले आहे की सदर दर पद्धती ही घाऊक किंवा ठोक जल दरालाच लागू आहे. मात्र प्रत्यक्षात विविध निकषांद्वारे म.ज.नि.प्रा.ने, विशेषतः शेतीमधील, किरकोळ जल दराच्या निश्चितीबाबतही विशिष्ट भूमिका घेतलेली आहे व विविध सुटी व सवलती दिल्या आहेत. यावरूनही प्रस्तावित पद्धतीबाबत प्राधिकरणाच्या समजुतीतील गोंधळ स्पष्ट होतो.

विविध पाणी वापरकर्त्यांसाठी नेमका कसा व किती जल दर लागू होणार हे स्पष्टपणे न मांडता आल्यामुळे अपारदर्शकतेमध्ये आणखीनच भर: सध्या देण्यात आलेल्या सवलती, सुटी, व दंडाचा विचार केल्यास दरांचे जवळजवळ ३०० प्रकार तयार होतात असे दिसते. उदाहरणार्थ, जमिनीच्या मालकीवर आधारित सुटीची तरतूद आहे, आणि हंगामानुसार वेगवेगळ्या जलदरांचीदेखील तरतूद आहे. त्यावरून, सीमांत शेतकऱ्यांसाठी खरीप, रब्बी व उन्हाळी; लहान शेतकऱ्यांसाठी खरीप, उन्हाळी व रब्बी; इत्यादी, तसेच मुलांच्या संख्येवर आधारित देखील जलदर ठरवण्याचे प्रस्तावित आहे. उदाहरणार्थ, वरील प्रत्येक परिस्थितीत दोन पेक्षा अधिक किंवा कमी मुले असलेले शेतकरी, असे अनेकानेक प्रकार होतात. अशा परिस्थितीमध्ये, विविध प्रकारे सवलती इत्यादी लागू होऊन कोणत्या पाणीवापरकर्त्यांना किती जलदर लागू होईल हे प्राधिकरणाने उदाहरणाद्वारे स्पष्ट करणे आवश्यक होते. परंतु तसे दृष्टीनिबंधात दिलेले नाही. त्यामुळे अपारदर्शकतेत प्रचंड भर पडते.

भविष्यासाठी विविध संस्था व संघटनांनी केलेल्या सूचना व मागण्या

जल दराचे निकष, भारांकने, सवलती व एकूण सर्व पद्धतच अनेक अंगांनी अस्पष्ट, अशास्त्रीय, अतार्किक व अपारदर्शक आहे, हे वरील विश्लेषणावरून स्पष्ट होते. अंदाजे दिलेल्या भारांकनाबाबत अनेक तर्क व अनेक पर्याय मांडले जाऊ शकतात व ती भारांकने नंतर बदलून घेण्याचे विविध प्रयत्न होऊ शकतात. त्याचबरोबर, सदर

प्रस्तावामध्ये ज्या सवलती व सुटी देण्यात आल्या आहेत त्यांची प्रमाणे देखील सापेक्ष आहेत आणि त्यामुळे प्रभावशील गटामार्फत तीही बदलली जाऊ शकतात.

या सर्व विश्लेषणाच्या आधारे, ता. २१ जानेवारीला पुण्यात म.ज.नि.प्रा.ने घेतलेल्या कार्यशाळेत विविध संस्था-संघटनांतर्फे मागण्यांचे व सूचनांचे संयुक्त निवेदन देण्यात आले. अतार्किक प्रक्रियापद्धती (मेथडॉलॉजी) व अविचारी आणि अस्थानी सुटी-सवलती याबाबतचे धोके लक्षात घेऊन भविष्यासाठी तीन स्तरांवर म.ज.नि.प्रा.ला एकाचवेळी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे व त्या प्रयत्नांची सुरुवात तातडीने करणे देखील तितकेच अपरिहार्य आहे. खालील परिच्छेदांत या मागण्या मांडल्या आहेत.

पहिला स्तर - तार्किक, पारदर्शक, शास्त्रीय व सर्वसमावेशक पद्धत विकसित करणे

जलदर निश्चितीची शास्त्रीय, तार्किक व पारदर्शक अशी प्रक्रियापद्धत विकसित केली पाहिजे: यासाठी, 'पुढील वर्षासाठीचा ठोक जलदर ठरवणे' व 'जलदरासाठीची दीर्घकाळासाठी वापरण्याची प्रक्रियापद्धत (मेथडॉलॉजी) निश्चित करणे' ही दोन उद्दिष्टे वेगळी केली पाहिजेत. जोपर्यंत सांगोपांग विचार व तज्ज्ञांशी सल्लामसलत करून योग्य अशी प्रक्रियापद्धती निश्चित केली जात नाही तोपर्यंत जलदरांत बदल करू नयेत.

सखोल अभ्यासाअंती शास्त्रीय व तार्किक पद्धत विकसित होईपर्यंत सद्यःस्थितीतील जल दर म.ज.नि.प्रा.ने पुढील काही कालावधीसाठी लागू करावेत. सन २००८-०९ च्या सिंचन स्थितीदर्शक अहवालानुसार, सध्याची वसुली (रु. ६०३ कोटी, थकबाकी वगळून) ही आकारणी झालेल्या खर्चापेक्षा (रु. ५५५ कोटी) जास्त आहे. अशा प्रकारे जर सद्यःस्थितीतील जल दरांमधून खर्च वसुली होत असेल, तर अशा अशास्त्रीय पद्धतीने जलदर निश्चितीची घाई करण्याची गरज नाही.

जाणकार, अभ्यासक व अनुभवी अर्थतज्ञ, कृषितज्ञ व सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रातील इतर तज्ञांचा सहभाग आवश्यक: जाणकार अभ्यासक व अनुभवी अर्थतज्ञ, कृषितज्ञ व सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रातील इतर तज्ञांच्या मदतीने सर्वांगीण अभ्यासांती प्रथम जलदर निश्चितीच्या प्रक्रियेबाबत एक मिती-दस्तावेज (स्कोपिंग पेपर) तयार केला जावा. या दस्तावेजात प्रक्रियापद्धती ठरविण्यासाठीच्या विविध गरजा, प्राप्त परिस्थिती, यांमधून पुढे येणारे पर्याय इत्यादींचे सखोल विवेचन असावे. अशा दस्तावेजावर सखोल विचार विनिमय करून मगच तार्किक, शास्त्रीय व पारदर्शक अशी प्रक्रियापद्धती निवडली जाऊन त्यावर दृष्टिनिबंध व विनियमांचा कच्चा मसुदा तयार करण्यात यावा.

दुसरा स्तर - कामकाज प्रचालनाचे विनियम व पाणीवापरावरील मर्यादा ठरवणे

निवडलेल्या प्रक्रियापद्धतीच्या अंमलबजावणीसाठी कामकाज प्रचालन विनियम असले पाहिजेत: आधीच्या टप्प्यात पुढे आलेल्या पर्यायांपैकी निवडलेल्या प्रक्रियापद्धतीवर सल्लामसलत व शिक्कामोर्तब करणे व तिची योग्य रीतीने अंमलबजावणी करणे यासाठी कामकाज प्रचालनाचे विनियम (सीबीआर) तयार केले जावेत.

पाण्याचे हक्कवाटप व विविध गरजांनुसार पाणीवापराच्या मर्यादा ठरवल्या गेल्या पाहिजेत: असे हक्कवाटप करणे व मर्यादा ठरविणे यासाठीदेखील तज्ज्ञ सहभाग तसेच सर्व पातळ्यांवरील लोकसहभाग असणे अपरिहार्य आहे.

तिसरा स्तर - माहिती गोळा करणारी यंत्रणा व पाहणी आणि देखरेख यंत्रणा उभी करणे

जलदर निश्चितीच्या विविध दिशा, त्याची अंगे, व परिणाम यांचे ज्ञान होण्यासाठी माहिती गोळा करणे अपरिहार्य: जलदर निश्चितीसाठीच्या विविध अंगांचा विचार करून त्यासाठी आवश्यक असलेली माहिती गोळा करायला हवी. अशा माहितीच्या अभावी जलदर निश्चितीची दिशा काय असावी, आणि तसेच दर निश्चितीच्या विविध अंगांचे कोणकोणते परिणाम राज्यातील पाणीवापरकर्त्यांवर होतील याचा अंदाजही लागणे अशक्य आहे, आणि परिणामी, जलदर निश्चितीची प्रक्रियापद्धती कितीही तार्किक केली तरी त्याचे परिणाम निश्चित करता येणार नाहीत व सगळाच कारभार आजच्यासारखाच अंदाजपंचे चालवला जाईल.

भ्रष्टाचार, चोरी आणि गळती वगळूनच खर्चवसुली झाली पाहिजे: निश्चित केलेल्या विविध तरतुदींची अंमलबजावणी करणे, भ्रष्टाचार रोखणे इत्यादी उद्दिष्टे गाठण्यासाठी अत्यंत सक्षम व सर्वव्यापी अशी पाहणी व देखरेख यंत्रणा उभारली जाणे अपरिहार्य आहे. अशा यंत्रणेच्या स्थापनेद्वारा चोरी, गळती, भ्रष्टाचार व इतर गैरप्रकारांचे प्रमाण निश्चित झाल्याशिवाय जलदर ठरवण्यात येऊ नये.

सदर दृष्टिनिबंधाचा अभ्यास आणखी सखोल होण्यासाठी वाढीव वेळ दिला पाहिजे: ज्या दृष्टिनिबंधावर प्राधिकरणाने काही महिने काम करवले, त्यावरील पाणीवापरकर्त्यांच्या प्रतिक्रिया मात्र प्राधिकरण केवळ काही आठवड्यांमध्ये मागत आहे. ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी आणि दृष्टिनिबंधाचा आणखी सखोल अभ्यास व विश्लेषण करण्यासाठी वाढीव वेळ दिला गेला पाहिजे. त्याचबरोबर, या सर्व कालावधीत जलदर निश्चिती होईपर्यंत सध्याचे जलदर कायम ठेवण्यात आले पाहिजेत.

वर विशद केलेल्या त्रिस्तरीय योजनेची अंमलबजावणी झाल्यानंतर आणि नंतरच प्रत्यक्ष जलदर निश्चिती झाली पाहिजे. सद्यःस्थितीतील महसूल आकारणीपेक्षा संकलन जास्त असल्याने सध्याचेच जलदर चालू राहू देण्यास काहीच अडचण नाही. त्याचबरोबर, विविध निकषांचा प्रत्यक्ष जलदरावर काय परिणाम होतो हे दर्शवण्यासाठी अधिकृतरीत्या उदाहरणे दिली गेली पाहिजेत. असे न करणे म्हणजे केवळ जलदर निश्चितीची प्रक्रिया अंधारात ठेवण्यासारखेच आहे.

वर दिलेल्या तीनही स्तरांपैकी एकाही स्तरावर पद्धतशीर प्रयत्न न करता म.ज.नि.प्रा. ने चालू केलेली जलदर निश्चितीची प्रक्रिया निराधारपणा, अतार्किकता व अपारदर्शकतेच्या सर्व सीमा ओलांडते.

* * *

३. समुद्रात भरपूर पाऊस, जिथे गरज तिथे मात्र दुष्काळ- समन्यायी तत्त्वांची ऐशीतैशी

सल्लागाराने तयार केलेल्या (२००८ मधील) दृष्टीनिबंधात समन्यायी तत्त्वाला पूर्णपणे डावलले गेले होते. या दृष्टीनिबंधाच्या सल्लामसलत बैठकांमध्ये विविध संस्था-संघटनांनी संयुक्तपणे याबाबत आक्षेप नोंदविले होते. याची दखल घेत म.ज.नि.प्रा.ने स्वतः प्रकाशित केलेल्या (२००९ मधील) सुधारित दृष्टीनिबंधामध्ये समन्यायी तत्त्वाच्या अंमलबजावणीकरीता जलदरामध्ये वेगवेगळ्या पाणी वापर गटांना अनेक प्रकारे सूट व सवलती देण्याचे प्रस्तावित आहे. मात्र त्यांचा विचार करता, समन्यायी तत्त्वाचा अंतर्भाव दृष्टीनिबंधात कितपत झाला आहे, असा प्रश्न उभा राहतो.

खरे गरजू कोण आणि त्यांच्या पर्यंत आवश्यक सवलत पोचते का, याचा परिपूर्ण विचार दृष्टीनिबंधात झालेला नाही. आदिवासी, सीमांत व छोटे शेतकरी अशा वर्गाला जल दरामध्ये सवलती देताना, मोठे फळबागायतदार व सूक्ष्मसिंचन वापरणाऱ्या वर्गालाही सवलती बहाल केल्या आहेत. सवलतींची एकूण गोळाबेरीज केल्यास असे दिसते की समाजातील सधन व समर्थ वर्गाला सवलतींचा खऱ्या गरजूंच्या तुलनेत जास्त फायदा होण्याची शक्यता आहे. याउलट, खऱ्या गरजूंना निश्चितपणे मिळतील अशा सवलती प्रस्तावित नाहीत.

यातील सर्वात मोठी उणीव म्हणजे उपजीविकेसाठीचे जीवनावश्यक पाणी आणि व्यापारवृद्धीसाठीचे, चंगळवादी उपभोगासाठीचे पाणी यांत म.ज.नि.प्रा.ने आपल्या सुधारित दृष्टीनिबंधामध्ये फरक केलेला नाही. समन्यायी तत्त्वाचा खराखुरा आधार घ्यायचा असेल, तर हा फरक करणे अनिवार्य आहे. मात्र याबाबत विचार न झाल्यामुळे समन्यायी तत्त्व विचारात घेण्यामध्ये सदर दृष्टीनिबंध अयशस्वी ठरतो, असे दिसते.

पुढील परिच्छेदांमध्ये या दृष्टिकोनातून केलेले सुधारित दृष्टीनिबंधाचे विश्लेषण व त्या अनुषंगाने असणाऱ्या मागण्या मांडण्यात आल्या आहेत.

खऱ्या गरजूंना सवलतींमध्ये प्राधान्य नाही, सधन शेतकऱ्यांना सवलतींचा जास्त फायदा

सुधारीत दृष्टीनिबंधात दिलेल्या सवलती पाहिल्यास स्पष्ट होते की खऱ्या-खऱ्या गरजूंपर्यंत सवलती पोचतीलच याची खात्री नाही. तसेच ज्या सवलती पोचतील त्या

मोठ्या फळबागायतदारांनाही मिळणार असल्यामुळे एकूण सवलतीमध्ये त्यांचा वाटा खऱ्या गरजूंपेक्षा जास्त किंवा तेवढाच असण्याची शक्यता वाढते. अशा परिस्थितीमध्ये खऱ्या गरजूंवर अन्याय होणार आहे. याबाबतचे चित्र पुढील चौकटीवरून स्पष्ट होते.

शेतीसाठी पाणी वापराच्या जल दराबाबत अन्यायी परिस्थिती

- सीमांत शेतकऱ्याला मूळ दराच्या ५० % तर छोट्या शेतकऱ्याला ७५% जल दर असेल.
- मोठ्या व मध्यम शेतकऱ्यांना मूळ दराच्या १०० % दर असला तरीही त्यांची जर फळबाग (हॉर्टिकल्चर) असेल तर त्यांना ५० % जल दर (पहिल्या ३-५ वर्षासाठी), त्यांनी सूक्ष्म सिंचनाचा वापर केला तर त्यांना ५०% जल दर लागू होणार आहे. याचाच अर्थ त्यांनी दोन्हीचा वापर केल्यास त्यांना पहिली ३ ते ५ वर्षे फक्त २५ % जल दर लागू असेल. त्यामुळे फळबाग किंवा सूक्ष्म सिंचन नसलेल्या सीमांत शेतकऱ्यांपेक्षा जास्त सवलत फळबागा आणि सूक्ष्मसिंचन करू शकणाऱ्या सधन शेतकऱ्यांना मिळण्याची शक्यता निर्माण होते.
- विविध सवलती व दंडांची गोळाबेरीज विविध परिस्थितीतील शेतकऱ्यांसाठी केली तर वरीलप्रमाणे अनेक उदाहरणे समोर येतात. उदारणार्थ, छोटा शेतकरी, ज्याला दोन पेक्षा अधिक अपत्ये आहेत, आणि जो भांडवलाच्या अभावी सूक्ष्म सिंचन, किंवा फळबागा (हॉर्टिकल्चर) करू शकत नाही, त्याला उष्ण हंगामात मूळ दराच्या ९०% दर लागू होतो. याउलट, मोठ्या किंवा मध्यम शेतकऱ्याला, जो भांडवली खर्च करण्यास समर्थ असून सूक्ष्म सिंचन आणि फळबागा करतो, आणि ज्याला दोन पेक्षा कमी अपत्ये आहेत, त्याला त्याच हंगामात फक्त ३०% दर लागू होतो.
- फक्त फळबागायतदारांचाच विचार केला तरी असे दिसते की, भांडवली गुंतवणूक करण्याची कुवत असलेल्या मोठ्या शेतकऱ्यांनी सूक्ष्म सिंचनामध्ये गुंतवणूक केल्यास त्यांना फक्त २५ % जल दर लागू होतो, तर छोट्या व सीमांत शेतकऱ्यांना, ज्यांना सूक्ष्म सिंचन परवडणार नाही त्यांना अनुक्रमे ३८% व २५% जल दर लागू होतो. त्यातूनच जर छोट्या व सीमांत शेतकऱ्यांना दोनपेक्षा जास्त मुले असतील तर त्यांना अनुक्रमे ५६% व ३८% जल दर लागू होतो.

यावरून स्पष्ट होते की सवलती देताना खऱ्या गरजूंना प्राधान्य दिल्याचे दिसत नाही. मोठ्या आणि सधन शेतकऱ्यांनाही सवलतीचा तेवढाच किंवा जास्त फायदा दिसतो. त्यामुळे खऱ्या गरजूंपर्यंत पोचणाऱ्या सवलती तुलनेने तुटपुंज्या आहेत, असे दिसते.

पिण्याच्या पाण्यासाठी ग्रामपंचायतींना मर्यादित सवलती, पण शहरांना तर कमाईची संधी

अन्यायी सवलतींची जी परिस्थिती शेतीबाबत आहे तशीच परिस्थिती घरगुती वापराच्या पाण्यासाठी लागू दराबाबत दिसते. पाणी वापराच्या प्रमाणानुसार विविध सवलती देण्यात आल्या आहेत. पुढील चौकटीतील विश्लेषणावरून त्यांतील अन्याय स्पष्ट होतो.

घरगुती पाणीवापराच्या दराबाबत अन्यायी परिस्थिती

- ज्या ग्रामपंचायती ४० लिटर प्रति दिन प्रति व्यक्ति (एलपीसीडी) या दराने पाणी वापरतात त्यांना मूळ दराच्या ७५ % जल दर तर जी शहरे ७० व १३० लिटर प्रति दिन प्रति व्यक्ति या दराने पाणी वापरतात त्यांना अनुक्रमे ९० % व १२५ % जल दर लागू आहे.
- म्हणजेच, जी शहरे ग्रामपंचायतींच्या सव्वा तीन पट पाणी वापरणार त्यांना जल दर मात्र अशा ग्रामपंचायतींच्या दराच्या फक्त दीडपट (१.६ पट). पाणी वापराच्या प्रमाणानुसार १३० लिटर प्रति दिन प्रति व्यक्ति पाणी वापरणाऱ्या शहरांना, ४० लिटर प्रति दिन प्रति व्यक्ति या दराने पाणी वापरणाऱ्या ग्रामपंचायतींपेक्षा किमान तीन पट तरी जल दर असणे, समन्यायी तत्त्वानुसार आवश्यक आहे.
- प्रस्तावित दरानुसार मोठ्या शहरांत चंगळवादी उपभोगासाठी पाण्याची उधळपट्टी चालू राहण्यास वाव आहे. १३० लिटर प्रति दिन प्रति व्यक्ति पेक्षा कितीही जास्त पाणी वापरले तरी त्या शहरांना तेवढाच दर लागू होणार आहे.
- एवढेच नाही तर सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी आवश्यक पाण्याच्या दरात ५० % सूट तसेच प्रक्रिया केलेल्या पाण्याची विक्री करून पैसे कमावण्याची संधीही सुधारित दृष्टीनिबंधात प्रस्तावित आहे.
- त्यामुळे एकीकडे शहरांना जल दरात जास्त सूट दिल्याचे दिसते तर दुसरीकडे त्यांना मिळालेल्या पाण्यातून पैसे कमावण्याची संधीही दिल्याचे दिसून येते. अतिशय अल्प पाण्यात आपली घरगुती गरज भागविण्याच्या ग्रामीण भागातील जनतेवर हा अन्याय आहे, असे दिसते.

घरगुती वापराच्या पाण्यासाठी प्रस्तावित जल दरातील सवलतींचे चौकटीतील विश्लेषण पाहता स्पष्ट होते की समन्यायी तत्वाचा अतिशय संकुचित अर्थ लावण्यात आला आहे.

उन्हाळी हंगामात शेतीला व उद्योगाला रब्बीपेक्षा जास्त दर, पण पिण्यासाठीही जास्त दर का मोजावेत ?

उन्हाळी हंगामात पाण्याचा तुटवडा असल्यामुळे कमीत-कमी पाणी वापरले जावे यासाठी रब्बी हंगामापेक्षा जास्त जल दर आकारला जाण्याची प्रथा आहे. हा निकष शेती, उद्योग, व घरगुती पाणी वापराला (पिण्यासह) लागू करण्याचे सुधारित दृष्टीनिबंधात प्रस्तावित आहे. मात्र हा निकष पिण्याच्या पाण्यासाठी लागू करणे हे समन्यायी तत्वाला धरून नाही. उन्हाळी हंगामात जास्त दर लावून पिण्याच्या पाण्याची गरज कमी करायला सांगणे हे अन्यायकारक आहे.

वास्तविक उन्हाळ्यात पिण्याच्या पाण्याची प्रति माणशी गरज वाढते व राज्य घटनेच्या जगण्याच्या अधिकारानुसार प्रत्येकाला आवश्यक पिण्याचे पाणी मिळणे गरजेचे आहे. त्यामुळे घरगुती वापरासाठी जल दर निश्चित करताना पिण्याच्या पाण्यासाठी उन्हाळी हंगामातील जादा दर लागू करणे म्हणजे राज्यघटनेने दिलेल्या हक्काचे उल्लंघन केल्यासारखे होईल.

कार्यक्षम पाणी वापरासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी जास्त वापरासाठी दंडाची तरतूद न करता सवलतीची खैरात कशासाठी ?

सुधारित दृष्टीनिबंधातील सवलतीमध्ये पाणी वापराच्या कार्यक्षमतेच्या तत्वाचाही अंतर्भाव करण्याचा प्रयत्न सुधारित दृष्टीनिबंधात झालेला दिसतो. मात्र असे करत असताना सामाजिक न्यायाच्या भूमिकेस कमी प्राधान्य दिलेले दिसते. आधीच्या परिच्छेदातील चौकटीतील विश्लेषणावरून स्पष्ट होते की जे शेतकरी भांडवली गुंतवणूक करून फळबाग व सूक्ष्म सिंचन करू शकतात त्यांना सवलतीचे फायदे अधिक होणार आहेत. मुळात अशा शेतकऱ्यांकडे भांडवली गुंतवणुकीची क्षमता असेल तर मग त्यांना जल दरात सूट देण्याची गरजच काय?

खरेतर, म.ज.नि.प्रा. कायदानुसार, 'पाणी वापराचे निकष' ठरविण्याची तरतूद (कायद्यातील कलम ११ व्यू) तसेच 'हक्कदारी'च्या तरतुदीमार्फत (कलम ११ एच) पाणी वापरावर मर्यादा आणण्याचा मार्ग उपलब्ध आहे. त्यामुळे सधन व सक्षम शेतकऱ्यांचा पाण्याचा पुरवठा कमी केला गेला तर (त्यांची भांडवली गुंतवणुकीची क्षमता असल्यामुळे) त्यांना सूक्ष्मसिंचनाचा पर्याय वापरावाच लागेल. पाण्याचा वापर कार्यक्षम

रीतीने व्हावा हा हेतू त्याने साध्य होईल. याउलट, ज्यांची आर्थिक क्षमता नाही फक्त त्यांनाच जलदरातून सवलती देणे गरजेचे आहे.

हीच बाब घरगुती व औद्योगिक पाणी वापरकर्त्यांबाबत लागू होते. पाण्याच्या कार्यक्षम वापरासाठी शहरांना तसेच उद्योगांना सवलती देण्याचा प्रस्ताव आहे. उद्योगांनी पाण्याचा पुनर्वापर करून आपली गरज २५%नी कमी केली तर त्यांना पाणी २०% सवलतीने देण्याचा प्रस्ताव आहे. तसेच शहरांनी जर सांडपाण्यावर प्रक्रिया केली तर ते पाणी विकून मिळणारे पैसे स्वतःकडे ठेवण्याची मुभा आहे. अशा पाण्यावरील प्रक्रियेसाठी आवश्यक पाण्याच्या दरात ५०% सूट आहे. जर उद्योगांनी व शहरांनी अशा प्रकारे पाण्याची बचत केली तर त्यातून हेच स्पष्ट होते की सदर बचत करणे शक्य असूनसुद्धा आजपर्यंत त्याकडे दुर्लक्ष केले गेले. पाण्याच्या टंचाईचा प्रश्न लक्षात घेता अशा प्रकारे पाण्याची बचत करणे, हे शहरांवर व उद्योगांवर बंधनकारक असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे यासाठी सवलतीपेक्षा दंड आकारणे गरजेचे आहे. मोठ्या शहरांची व उद्योगांची आर्थिक ताकद लक्षात घेता त्यांना सवलती देणे, हे गरीब व वंचित पाणीवापरकर्त्यांवर अन्याय केल्यासारखे आहे.

उपजीविकेसाठीचे, जीवनावश्यक पाणी आणि व्यापारवृद्धीसाठीचे, चंगळवादी उपभोगासाठीचे पाणी यांत फरक का नाही ?

उपजीविकेसाठीचे (म्हणजेच जगण्यासाठीच्या किमान गरजा भागविण्यासाठीचे), जीवनावश्यक पाणी आणि व्यापारवृद्धीसाठीचे, चंगळवादी उपभोगासाठीचे पाणी यांत जोपर्यंत फरक केला जात नाही तोपर्यंत सवलतीबाबतच्या विविध समस्यांवर मात करणे कठीण आहे. जल दर भरण्याची क्षमता नसली तरी सर्वांना उपजीविकेसाठीचे जीवनावश्यक पाणी मिळेल, अशा स्वरूपाची दर पद्धती निश्चित करणे आवश्यक आहे. यासाठी अशा प्रकारच्या किमान पाणी वापरणाऱ्या गटालाच फक्त सवलती व सूट लागू करून व्यापारवृद्धीसाठीचे, चंगळवादी उपभोगासाठीचे इतर सर्व पाणी वापरणाऱ्यांकडून जास्तीचे दर आकारणे आवश्यक आहे. उपजीविकेसाठी ठराविक किमान पाणी वापरण्याच्या निकषाचा विचार करता सवलती व सूट निश्चित करण्यासाठी जमीन मालकी हा एकच निकष लावणे चुकीचे ठरते.

जमिनीच्या मालकीवर आधारित जलदरातील सवलत कितपत उपयोगी आणि परिणामकारक ?

प्रस्तावित जलदर निश्चितीच्या निकषांनुसार, जमिनीच्या मालकीवर अवलंबून सवलती निश्चित करण्यात आल्या आहेत. अशा सवलतींमध्ये, सवलत मिळणारे वापरकर्ते खरच गरजू आहेत किंवा नाहीत, याचा विचार झालेला नाही. नोकरदार, व्यापारी किंवा बिगर शेतकरीवर्गातील इतर सधन व्यक्ती जर छोटी शेतजमीन घेऊन जास्तीचे उत्पन्न मिळावे म्हणून त्यावर शेती करत असतील, तर अशी शेती त्यांची उपजीविका म्हणून गणली जाऊ शकत नाही.

जल दरामध्ये जमीन मालकीनुसार देण्यात आलेली सूट मिळवण्यासाठी मोठ्या शेतकऱ्यांकडून जमिनीची खातेफोड करून दरडोई जमीन मालकी कमी करण्याचा प्रयत्नही होऊ शकतो. जमिनीच्या मालकीवर अवलंबून असलेल्या सवलतीबाबतच्या अशा समस्यांचा विचार दृष्टीनिबंधात केलेला दिसत नाही.

आदिवासींना दिलेल्या सवलतीचा निकष संकुचित

दृष्टीनिबंधात केवळ आदिवासी उपयोजनांमधील (ट्रायबल सब प्लॅन) प्रकल्पांतर्गतच्या आदिवासी शेतकऱ्यांना सवलत देण्याचे प्रस्तावित आहे. अशा उपयोजनांच्या बाहेरील क्षेत्रातही आदिवासी शेतकऱ्यांची संख्या मोठी आहे. त्यामुळे आदिवासी उपयोजनांतर्गत स्थापलेल्या प्रकल्पांपुरती सवलत मर्यादित ठेवली तर मोठ्या प्रमाणात आदिवासी शेतकरी वगळले जातील.

समन्यायी तत्वाचा विचार येथे पुन्हा अतिशय संकुचित स्वरूपाने केलेला दिसतो. सर्वच आदिवासी जर विकासापासून वंचित राहिलेले असतील तर केवळ आदिवासी उपयोजनांमधील प्रकल्पांतर्गतच्या आदिवासींना सवलत जाहीर करून काय फायदा? आदिवासींप्रमाणे दलित वर्गही विकासापासून वंचित राहिलेला वर्ग आहे. दलित वर्गाचा विचार सुधारित दृष्टीनिबंधामध्ये का नाही ?

आदिवासींना देण्यात आलेल्या सवलतीबाबतसुद्धा अनेक प्रश्न उभे राहतात, जसे:

- आदिवासी उपयोजनेंतर्गत निर्देशित क्षेत्रात न येणारे पण आदिवासी उपयोजनांमधून निधी मिळालेल्या प्रकल्पांचे काय? (हा प्रश्न १९८४-८५ च्या आधीच्या प्रकल्पांना लागू होईल, कारण त्यानंतर भौगोलिक दृष्ट्या आदिवासी

उपयोजनांअंतर्गत निर्देशित क्षेत्रात न येणाऱ्या प्रकल्पांना आदिवासी उपयोजनांअंतर्गतचा निधी मिळणार नव्हता.)

- आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत निर्देशित क्षेत्रात असलेले पण आदिवासी उपयोजनांकडून निधी न घेतलेल्या प्रकल्पांचे काय? अशी स्थिती काही ठिकाणी तरी उभी राहू शकते.
- जलाशय, धरण भिंत किंवा कालवा, यापैकी प्रकल्पाचा नक्की कोणता भाग आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत निर्देशित क्षेत्रात असेल तर आदिवासी उपयोजनांची तरतूद लागू होईल ते दृष्टिनिबंधात सांगितलेले नाही. यातून धरणग्रस्त आदिवासींचे काय, असा प्रश्न उभा राहतो.
- इतर धरणांच्या खोऱ्यातील, आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत निर्देशित क्षेत्राच्या बाहेर असलेल्या आदिवासींना या सवलतीचा लाभ मिळेल काय?
- मूळ आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत निर्देशित क्षेत्रातील आदिवासी, ज्यांना धरणग्रस्त म्हणून किंवा इतर कोणत्या कारणाने बाहेर पुनर्स्थापित करण्यात आले आहे अशांना या सवलतीचा लाभ मिळेल काय?

अशा प्रश्नांची उत्तरे न देताच सवलती देण्याची घाई करणे चुकीचे आहे. यामुळे केवळ नावापुरत्या सवलती देऊन मोकळे होण्याचा प्रकार होईल.

उद्योगांची फक्त दुप्पट जल दर भरून प्रदूषण रोखण्याच्या कायदेशीर तरतुदीतून सुटका

म.ज.नि.प्रा. कायद्यानुसार 'प्रदूषणकर्त्याने किंमत चुकवावी' ही तरतुद प्रत्येक प्रदूषणकर्त्यास लागू होते. सल्लागाराने तयार केलेल्या दृष्टीनिबंधामध्ये स्पष्टपणे नमूद केले आहे की, उच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार (४ फेब्रुवारी २००५, इंडियन काउन्सिल फॉर एन्वायरो-लिगल ॲक्शन, विरुद्ध भारत सरकार) 'प्रदूषणकर्त्याने किंमत चुकवावी' याचा अर्थ, सदर प्रदूषणकर्त्याने बाधित व्यक्तींना झालेले नुकसान भरून देणे तसेच पर्यावरणाचे झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी (पर्यावरणीय पुनर्स्थापना) आवश्यक उपाय-योजना करणे (सल्लागाराच्या दृष्टीनिबंधातील परिच्छेद ७.११ पहा) होय.

मात्र म.ज.नि.प्रा. कायद्यातील 'प्रदूषणकर्त्याने किंमत चुकवावी' याचा खराखुरा अर्थ न वापरता सुधारित दृष्टीनिबंधामध्ये सदर प्रदूषणकर्त्याने दुप्पट जल दर भरून मोकळे होण्याचा प्रस्ताव मांडण्यात आला आहे. सदर प्रदूषणामुळे बाधित व्यक्तींवर हा मोठा अन्याय होणार आहे.

पाण्याच्या खाजगीकरणाची चाहूल

सुधारित दृष्टीनिबंधामध्ये, जे पाणीवापरकर्ते धरणाच्या बांधकामातील खर्चाचा वाटा उचलतील त्यांना जल दरात सवलत देण्याच्या शासकीय परिपत्रकातील (क्र. डब्ल्यू एस-१००३/४२१/२००३/आयएमसीपी, दि. २१/२/२००४) निर्णयाचा आधार घेण्यात आला आहे. त्यामुळे पाणी वापरकर्त्यांमधील सधन वर्ग म्हणजेच उद्योग व मोठे शहरांना भागभांडवलात सहभागी करून घेऊन त्यांना पाण्याच्या दरात कायमस्वरूपी सूट आणि त्या अनुषंगाने पाण्याच्या वापरावर हक्क निर्माण करण्याची संधी प्रदान करण्यात येत आहे. असे झाल्यास इतर पाणीवापरकर्त्यांच्या हक्कांवर गदा येणार आहे. पाण्याच्या खाजगीकरणाची, विशेषकरून धरणातील पाण्यावर, खाजगी हक्क प्रस्थापित होण्याची शक्यता यामधून निर्माण होते. याचा समन्यायी तत्त्वाच्या आधारे विचार सुधारित दृष्टीनिबंधात झालेला दिसत नाही.

दीडपट जल दर भरा व वाटेल तितके पाणी वापरा

बिगर-शेती पाणी वापरकर्त्याने त्याच्या निधारित प्रमाणापेक्षा १०% जास्त पाणी वापर केला तर त्यास लागू दराच्या दीडपट पाणी पट्टी लागू करण्याचा प्रस्ताव सुधारीत दृष्टीनिबंधामध्ये आहे. मात्र, अशा १०% पेक्षा जास्त अतिरिक्त पाणी वापरणाऱ्याचे काय हे दिलेले नाही. जादा पाणी वापरणाऱ्याला दंड ठोठावणे आवश्यक असले, तरीही सदर दंड जर पाणी वापरकर्त्याला सोयीस्कर असेल तर त्याचा उलट परिणाम होणार. ज्याची दंड भरण्याची आर्थिक क्षमता जास्त तो पाणी वापरकर्ता दीडपट पाणी पट्टी भरून वाटेल तितके जास्त पाणी लाटण्याची शक्यता वाढते. त्यामुळे थोडे जादा पैसे देऊन वाटेल तितके पाणी वापरल्याने समन्यायी तत्त्वाला धक्का पोचणार, ही बाब सुधारित दृष्टीनिबंधात लक्षात घेतलेली दिसत नाही.

ढोबळ उत्पादनाच्या निकषाची टक्केवारी अन्यायकारक

नगदी पिके वगळून इतर पिकांसाठी ढोबळ उत्पादन मूल्याच्या ३ ते ५ टक्के आणि नगदी पिकांच्या बाबतीत ढोबळ उत्पादन मूल्याच्या ८ ते १० टक्के यापेक्षा अधिक जलदर असणार नाही याची सुनिश्चिती करण्यात यावी, असे प्रस्तावित आहे. ही तरतूद क्षेत्राधारित जलदर निश्चितीसाठी लागू असल्याचे सुधारित दृष्टीनिबंधात दिले आहे (इंग्रजी भाग तीन, परिच्छेद १३.१.१). म्हणजेच, पीकनिहाय दर निश्चित करताना तो बिगर नगदी पिकांसाठी ढोबळ उत्पादन मूल्याच्या ५% पर्यंत व नगदी पिकांच्या ढोबळ उत्पादन मूल्याच्या १०% पर्यंत जाऊ शकतो. आता ५% व १०% ह्या वरच्या मर्यादा

आहेत. जलदर याच्या वर जाऊ नये असे अपेक्षित आहे. पण यामध्ये धोका असा की हे आकडे पुढच्या काळात दिशादर्शक ठरू शकतील. हा धोका टाळण्यासाठी या आकडेवारीकडे योग्य दृष्टीने पाहणे गरजेचे आहे.

शेती क्षेत्रातील उत्पन्नाची शाश्वती उद्योग व इतर व्यवसायांपेक्षा कमी असल्यामुळे अशा निकषाची निश्चितच गरज आहे. मात्र त्याबाबतची टक्केवारी ही जास्त आहे आणि ती अन्यायकारक ठरू शकते. सदर निकष जर दिशादर्शक ठरणार असेल तर मग तो उद्योगांच्या उत्पादनाच्या बाजार मूल्यालाही लागू का केला गेला नाही, असा प्रश्न उपस्थित होतो.

दोनपेक्षा जास्त मुले असतील तर पाण्यास मुका

दोनपेक्षा अधिक अपत्ये असलेल्या शेतकऱ्यांना दीडपट पाणीपट्टी लावण्यासाठी खुद्द म.ज.नि.प्रा. कायद्यातच शासनाने तरतूद केली आहे. मात्र सल्लागाराने तयार केलेल्या दृष्टीनिबंधात, आवश्यक आकडेवारी नसल्यामुळे सदर तरतूद राबविणे कठीण आहे व तूर्तास त्याची अंमलबजावणी करू नये, असा सल्ला देऊन सुद्धा म.ज.नि.प्रा.ने मात्र ही तरतूद राबविण्यासाठी ठोस निकष सुधारित दृष्टीनिबंधात घेतलेला दिसतो. कायद्यातील ही तरतूद रद्द करणे आवश्यक आहे. एकतर ही तरतूद म्हणजे पाण्याच्या मूलभूत हक्काला डावलण्याचाच प्रकार आहे. दुसरे म्हणजे ही तरतूद फक्त शेतीला लागू करून शेती क्षेत्रावर मोठा अन्याय केला गेला आहे.

समन्यायी तत्वाच्या परिपूर्ण विचारासाठी मागण्या

वरील विश्लेषणाच्या आधारे पुढील मागण्या करणे आवश्यक आहे:

१. समन्यायी तत्वाचा परिपूर्ण विचार जल दरामध्ये व्हावा यासाठी पर्याय निर्माण करण्याची जबाबदारी म.ज.नि.प्रा.ने घ्यावी. यामध्ये उपजीविकेच्या पाण्याचा विचार करण्यात यावा. माणसाच्या किमान गरजा भागविण्यासाठी किती पाणी आवश्यक आहे, यावर विविध स्वरूपाचे अभ्यास व मांडणी करण्यात आली आहे. चितळे आयोगाच्या अहवालामध्येही याचा संदर्भ देण्यात आला आहे. समन्यायाच्या तत्त्वानुसार भूमिहीनांसह, शेतीवर उपजीविका अवलंबून असणाऱ्या प्रत्येक कुटुंबाला अशा प्रकारचे किमान उपजीविकेसाठीचे पाणी कमीत कमी दरात मिळणे अत्यावश्यक आहे. भारतीय राज्यघटनेतील 'जगण्याचा हक्क' व 'उपजीविकेचा हक्क' या दोन्ही तत्वांना अनुसरून किमान उपजीविकेसाठीचे पाणी

निश्चित करणे व ते माफक दरात मिळवून देणे, हा जल दर पद्धतीचा गाभा असावा. जमिनीच्या मालकीवर आधारित पाण्याचे दर ही अन्यायकारक तरतूद काढून टाकण्यात यावी. त्याऐवजी उपजीविकेसाठीचे पाणी हा एकमेव सवलतीचा आधार असला पाहिजे.

२. फळबागा, सूक्ष्मसिंचन, उद्योगांमधील पाण्याचा पुनर्वापर व इतर प्रकारच्या पाण्याच्या कार्यक्षमतेसाठीच्या अनावश्यक सवलती सध्यातरी रद्द करण्यात याव्यात. पुरेशी आकडेवारी उपलब्ध झाल्यावर या सवलतीमुळे कोणाला व किती नेमका फायदा होईल व त्याचे जलसंपदा विभागच्या आर्थिक स्थितीवर कोणते परिणाम होतील याचा अंदाज घेऊनच या सवलती देण्यात याव्यात.
३. आदिवासींच्या सवलतीबाबत 'आदिवासी उपयोजनांमधील प्रकल्पांची' अट शिथिल करण्यात यावी, व सर्व आदिवासी शेतकऱ्यांना सवलत दिली जावी.
४. ढोबळ उत्पन्नाच्या निकषाबाबतची टक्केवारी अन्यायकारक आहे, ती कमी करण्यात यावी.
५. आदिवासी शेतकऱ्यांना उपजीविकेच्या पाण्याची हमी देण्यात यावी. आदिवासी व धरणग्रस्तांकडून उपजीविकेच्या पाण्यासाठी जलदर घेतले जाऊ नयेत.
६. मार्गदर्शक तत्वांमधून जागतिक बँकेच्या आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या मार्गदर्शक तत्वांचा उल्लेख काढून टाकला जावा. लोकांना जबाबदार नसणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांची तत्वे मान्य करू नयेत.
७. प्रत्येक हंगामाआधी पाण्याची उपलब्धता त्या त्या लाभक्षेत्रासाठी जाहीर करण्यात यावी. यानंतर पाणीवापरकर्त्यांनी पाण्याची मागणी करूनही पाण्याचा वापर केला नाही तरच त्यांच्याकडून कमीत कमी असे जलदर घेण्यात यावेत.
८. दोनपेक्षा अधिक अपत्ये असलेल्या शेतकऱ्यांना दीडपट पाणीपट्टी लावणे हा पाण्याच्या मूलभूत हक्काला डावलण्याचाच प्रकार आहे. म.ज.नि.प्रा कायद्यातील अशी तरतूद शासनाने रद्दबातल करावी. त्या अनुषंगाने, अन्याय्य असण्याबरोबरच विवाद असणाऱ्या या तरतुदीची अंमलबजावणी तूर्तास स्थगित करण्यात यावी. तसेच, या तरतुदीच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक आकडेवारी व माहिती, तसेच यंत्रणा उभी न करता याची अंमलबजावणी केल्यास विविध गैरप्रकार व भ्रष्टाचारास वाव मिळेल. म्हणून ही तरतूद स्थगित करण्यात यावी.

* * *

४. यजमानाच्या पाठीमागे, आंधळं दळतं अन् कुत्रं पीठ खातं- चोरी, गळती व अकार्यक्षमतांचे ओझे पाणीवापरकर्त्यांच्या पाठीवर!

महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्रधिकरणाने (म.ज.नि.प्रा.) प्रसिद्ध केलेल्या नवीन सुधारित दृष्टिनिबंधातील खर्चवाटप व पर्यायाने वसुलीसंदर्भातील मुद्दे पाहता, त्यात काही मूलभूत त्रुटी दिसून येतात. मुख्यत्वेकरून, जर खर्चाची वसुली पाणीवापरकर्त्यांकडून होणार असेल तर त्या खर्चाची योग्यायोग्यता, पाणीवाटप यंत्रणेची कार्यक्षमता, पाण्याची चोरी व गळती यांचा विचार अपरिहार्य ठरतो. असे असताना देखील या मुद्द्यांची गांभीर्याने दखल घेतलेली नाही, असे सुधारित दृष्टिनिबंधातील प्रस्तावाच्या विश्लेषणावरून दिसते. चोरी व गळती लक्षात न घेणे, आणि यंत्रणेची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी व खर्च कमी करण्यासाठी आवश्यक त्या ठोस तरतुदी नसणे या दोन अंगांनी दृष्टिनिबंधाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. खालील परिच्छेदांत याचे विस्तृत विवेचन दिले आहे.

चोरी व गळतीचा अन्यायकारक बोजा जनतेवर कायम

सुधारीत दृष्टिनिबंधात पाण्याची चोरी व गळती याबाबत फारसे विवेचन आढळत नाही. चोरी व गळतीचा खर्चवसुलीशी व पर्यायाने जल दराशी थेट संबंध असून सुद्धा याबाबत दृष्टिनिबंधात पुढील उणिवा असल्याचे स्पष्ट होते.

चोरी व गळतीची आकडेवारी गुलदस्तात: सुधारित दृष्टिनिबंधाच्या तिसऱ्या भागातील खर्चवसुलीच्या वाटपाचे गणित पाहता, यात चोरी व गळतीची दखलही घेतली नसल्याचे दिसते. म्हणजेच, एकूण खर्च, मग तो कितीही असो, विविध पाणीवापरकर्त्या गटांत विभागून वसूल करण्याचे प्रस्तावित आहे. प्रत्यक्षात, चोरी व गळतीची वेगळी आकडेवारी मांडणे व त्याबाबतची जबाबदारी निश्चित करणे अपेक्षित होते. मात्र या विषयी दृष्टिनिबंधात ठोस प्रस्ताव नाही.

पैशाच्या अपव्ययाला आळा बसणार कसा?: चोरी व गळतीमुळे वाया जाणारे पाणी व त्या अनुषंगाने वाया जाणारा पैसा एकूण पाणी वाटपापासून व एकूण खर्चापासून वेगळा केला नाही, तर अशा अपव्ययावर कधीच नियंत्रण आणता येणार नाही. कितीही गळती

आणि चोरी होऊ दिली तरी त्यांचा खर्च पाणीवापरकर्त्यांकडून जल दर वसूलीतून भरून निघत असल्यामुळे परिस्थितीचे गांभीर्य कधीच स्पष्ट होणार नाही. यातूनच गळती आणि चोरीला प्रोत्साहन मिळत राहिल.

चोरी व गळतीचा सर्वात मोठा फटका शेती क्षेत्राला: आजमितीस, उद्योग आणि शहरे यांना मोजून पाणी दिले जाते. अशा रीतीने एकूण पाण्यातून हे पाणी वजा करून उरलेले पाणी शेतीने वापरले असे म्हणण्यात येते. म्हणजेच शेतीसाठी वापरलेल्या पाण्याची जी आकडेवारी दर्शवली जाते त्यामध्ये चोरी व गळतीचाही समावेश होतो (सुधारित दृष्टीनिबंधाच्या भाग एक मधील परिच्छेद ८.७). त्यामुळे चोरी व गळतीची नेमकी आकडेवारी मांडली न गेल्याचा सर्वात मोठा फटका शेती क्षेत्राला बसतो.

औद्योगिक वर्गाकडून येणारे जास्तीचे पैसे शेतीसाठी नाही, तर चोरी आणि गळतीमुळे बुडणाऱ्या महसुलासाठी: चोरी आणि गळतीचे प्रमाण माहिती नसताना, औद्योगिक वर्गाने दिलेले जास्तीचे पैसे केवळ शेती वर्गासाठी दिले असे म्हणता येणार नाही. प्रत्यक्षात, असे पैसे हे शासकीय हलगर्जीपणामुळे व चोरी आणि गळतीची दखल न घेतल्यामुळे बुडणाऱ्या महसुलासाठी घेतले जातात अशी परिस्थिती आहे. याची दखल घेऊन जलदर निश्चितीच्या प्रक्रियापद्धतीमध्ये योग्य ते बदल करणे नितांत आवश्यक आहे.

‘जल नियमन’ प्राधिकरण की ‘खर्च वसुली’ प्राधिकरण: या मुद्द्यांवर पूर्वी प्राधिकरणावर प्रचंड टीका झाली असतानादेखील नवीन दृष्टीनिबंधात चोरी व गळतीबाबत गांभीर्याने विचार झालेला नाही. सरसकट खर्चवसुली, पण गळती व चोरीला आळा घालण्यासाठी काहीही प्रयत्न नाहीत, हा विश्वामित्री पावित्रा प्राधिकरणाने सोडून दिला पाहिजे. त्यामुळे सदर प्राधिकरण हे, ‘जल नियमन’ प्राधिकरण की ‘खर्च वसुली’ प्राधिकरण, असा प्रश्न अजूनही तितकाच महत्वाचा ठरतो.

पाणी वापराच्या कार्यक्षमतेच्या सुधारणेसाठी दिलेली उद्दिष्टे अपुरी:

सुधारित दृष्टीनिबंधात पाणी वापराच्या कार्यक्षमतेसाठी जल संपत्ती विभागाला उद्दिष्टे घालून दिली आहेत. परंतु ही उद्दिष्टे सदर विभागावर बंधनकारक नाहीत. ती गाठण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न करावेत, असा मोघम उल्लेख आहे. राज्यस्तरीय उद्दिष्टांखेरीज प्रकल्पस्तरीय उद्दिष्टे स्पष्ट केली नसल्यामुळे याबाबतचे प्रकल्पस्तरीय अधिकाऱ्यांच्या जबाबदाऱ्या व त्या अनुषंगाने त्यांचे उत्तरदायित्व स्पष्ट होत नाही. सगळ्यात महत्वाचा मुद्दा म्हणजे, ही राज्यस्तरीय उद्दिष्टे पार पाडली गेली नाही, तर

काय? याबाबत दृष्टीनिबंधात मौन पाळल्याचे दिसते. त्यामुळे या उद्दिष्टांबाबत कुठलीच जबाबदारी निर्माण होत नाही, व तत्संबंधीच्या अपयशाबाबत जाब देण्यास खाते, अधिकारी, वा मंत्री बांधील नाहीत. शेती क्षमतेबाबतच्या उद्दिष्टा खेरीज उद्योगिक व घरगुती पाणी वापराबाबत कार्यक्षमतेचा विचारच झालेला दिसत नाही. एकूणच पाण्याची चोरी, गळती, व इतर अपव्यय रोखण्यासाठी सुधारित दृष्टीनिबंधात कोणतीच ठोस तरतूद केल्याचे दिसत नाही.

योग्य व कार्यक्षम खर्चाबाबत तुटपुंजे विचार

वसूल करण्यात येणाऱ्या खर्चाची योग्यायोग्यता तपासण्यासाठी सुधारीत दृष्टीनिबंधात अतिशय तुटपुंजे संदर्भ दिसतात. याबतीतील विश्लेषणातून पुढील बाबी स्पष्ट होतात.

देखभाल दुरुस्तीच्या मानकांचा एकतर्फी विचार: देखभाल दुरुस्तीची मानके राज्य शासनामार्फत निश्चित करण्यात येतील असे सुधारित दृष्टीनिबंधात नमूद करण्यात आले आहे. म.ज.नि.प्रा. तर्फे या मानकांची तपासणी फक्त सदर मानकांवरून येणारा खर्च देखभाल-दुरुस्तीसाठी कमी पडणार नाही ना, या पुरतेच मर्यादित राहणार आहे (सुधारीत दृष्टीनिबंधातील भाग ३, परिच्छेद ८.१ पहा). विनाकारण जास्त होत नाही ना, कमी खर्चात देखभाल दुरुस्तीची कामे उत्तमरीत्या पाडता येणार नाहीत का, याबाबत तपासणी करण्याच्या जबाबदारीचा दृष्टीनिबंधात उल्लेख नाही. त्यामुळे सदर मानकांचा विचार एकतर्फी म्हणजे खर्च वाढविण्याच्या बाजूने झालेला दिसतो, खर्च कमी करण्याकडे नाही.

फक्त देखभाल दुरुस्तीसाठी मानके, मात्र आस्थापना (कर्मचारी पगार व इतर) खर्चासाठी मानके किंवा तपासणी नाही: सुधारित दृष्टीनिबंधात फक्त देखभाल दुरुस्तीच्या खर्चासाठी मानके निश्चित करणे व त्यांची तपासणी (तीही एकतर्फी) करण्याचे प्रस्तावित आहे, मात्र अशा स्वरूपाची तरतूद आस्थापना खर्चाबाबत नाही, ही खेदाची बाब आहे. ठराविक गुणवत्तेच्या पाणी सेवेसाठी किती कर्मचारी वर्ग आवश्यक आहे, तसेच प्रवास व इतर स्वरूपाचा व्यवस्थापकीय खर्च किती असायला हवा, याबाबत कोणताही उल्लेख दृष्टीनिबंधात नाही. जर पाणी वापरकर्त्याकडून आस्थापना खर्चाची वसुली होणार असेल तर या खर्चाचीही मानके निश्चित करणे व त्याची तपासणी करणे आवश्यक आहे.

केवळ महसूल गोळा करण्याच्या कार्यक्षमतेवर भाष्य, विनियोगावर नाही: सुधारित दृष्टिनिबंधामध्ये (भाग ३, परिच्छेद क्र. १४.१ मध्ये) शेतीकडून होणाऱ्या महसूल संकलनाची कार्यक्षमता ही जलसंपदा विभागातर्फे ७५% वर नेण्यात यावी असा उल्लेख आहे. त्यामुळे खर्च वसुलीच्या कार्यक्षमतेबाबत जागृकता दर्शवली आहे मात्र त्याला अनुरूप अशी खर्च करण्याच्या कार्यक्षमतेबाबतची जागृकता दृष्टिनिबंधात दुर्लक्षित राहिलेली आहे. त्यामुळे 'खर्च वसुली' वर भर, पण 'खर्चाच्या कार्यक्षमतेवर' नाही, अशी परिस्थिती निर्माण झालेली आहे.

खर्च वसुली वाढविणे अनिवार्य, पण पाणी वापराची कार्यक्षमता वाढविणे ऐच्छिक: सुधारीत दृष्टिनिबंधामध्ये पाणी पुरवठादाराची जी कर्तव्ये देण्यात आली आहेत त्यामध्ये खर्च वसुली वाढविणे अनिवार्य करण्यात आले आहे, मात्र चोरी व गळतीवर आळा घालून पाण्याच्या वापराची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी फक्त प्रयत्न करण्यात यावेत असा उल्लेख केला आहे. त्यामुळे पाण्याची कार्यक्षमता वाढीचे कर्तव्य पार पाडले गेले नाही तरी खर्च वसुली व्हायलाच हवी, अशी भूमिका दृष्टिनिबंधात घेतलेली दिसते.

खर्च वसुलीच्या उद्दिष्टांमधून उद्योग व शहरांना सूट, मात्र शेतकऱ्यांना नाही: खर्च वसुलीच्या कार्यक्षमतेचे उद्दिष्ट फक्त शेती क्षेत्रासाठी लागू करण्याचा प्रस्ताव दृष्टिनिबंधात आहे. उद्योग व शहरांकडून करावयाच्या वसुलीच्या कार्यक्षमतेचा साधा विचारही मांडण्यात आलेला नाही.

खर्च वसुलीचे उद्दिष्ट दिले, पण दर आकारणीच्या उद्दिष्टाकडे दुर्लक्ष: अनेक वेळा पाणीवापरकर्त्यांना जल दर आकारणी न केल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात महसूल बुडवला जाण्याची शक्यता निर्माण होते. यामध्ये पाण्याच्या चोरीचाही समावेश होतो. परंतु दर आकारणीची कार्यक्षमता वाढविण्याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करण्यात आलेले आहे.

जनतेकडून खर्चवसुलीत तत्परता, मात्र पाणी पुरवण्याच्या सेवेच्या दर्जाबाबत अळी मिळी गुप चिळी

दृष्टिनिबंधातील एकूण विचारांची दिशा पाहिल्यास स्पष्ट होते की खर्च वसुली कशी होईल याकडे लक्ष आहे, मात्र त्या वसुलीच्या बदल्यात कुठल्या दर्जाची सेवा मिळणार याबाबत मौन पाळण्यात आले आहे. याबाबतची ठोस निरीक्षणे खाली देण्यात आली आहेत.

परिच्छेद १४ मधील पुरवठादाराच्या कर्तव्यांमध्ये जलदर देणाऱ्या प्रत्येक पाणीवापरकर्त्याला पाणी पुरवले गेले पाहिजे असे कर्तव्यच नाही: सुधारित

दृष्टिनिबंधाच्या (तिसऱ्या भागातील १४व्या परिच्छेदात) पाणी पुरवठादाराची कर्तव्ये देण्यात आली आहेत. यात पाणीवापरकर्ते, जे जलदर देतात, त्यांना पाणी मिळालेच पाहिजे, ही गोष्ट पाणीपुरवठादाराच्या कर्तव्यांच्या यादीत समाविष्ट नाही.

पाणी पुरवठ्याचे प्रमाण व नियमिततेच्या निकषाच्या आधारे जल दर निश्चिती, परंतु या निकषाच्या आधारे कोणतीच कर्तव्ये पाणी पुरवठादारावर नाही: सुधारित दृष्टिनिबंधामध्ये खर्चाच्या वसूलीचा वाटा ठरविण्यासाठी पाण्याचे प्रमाण व नियमितता हा निकष वापरण्यात आला आहे. या निकषाच्या आधारे जल दर ठरविण्यात आले आहेत. परंतु या निकषाला अनुसरून पाणी पुरवठादारावरावर कोणतीच कर्तव्ये टाकलेली नाही. शेतीला आवश्यक पाणी पुरवठ्याबाबत दिरंगाई झाली तर शेती उत्पन्न मोठ्या प्रमाणात घटते. त्यामुळे पाण्याची नियमितता, प्रमाण व इतर कर्तव्यांबाबत पुरवठादारावर जबाबदारी नसल्याचा मोठा फटका शेतकऱ्यांना बसणार आहे. जल दर भरण्याची जबाबदारी पाणी वापरकर्त्यावर पण पाणी पुरवठा सेवेची जबाबदारी कोणावरही नाही, अशी परिस्थिती यातून निर्माण होणार आहे.

अकार्यक्षमता, चोरी आणि गळतीबाबत मागण्या

मागील परिच्छेदांतील मुद्द्यांवर आधारून खालील मागण्या करणे आवश्यक आहे.

चोरी आणि गळतीचे प्रमाण निश्चित केले जावे आणि त्याचा खर्च पाणीवापरकर्त्यांकडून वसूल करू नये

चोरी, गळती होत असलेल्या पाण्याचे नक्की प्रमाण मोजण्यात यावे. या पाण्यासाठीचा खर्च हा नियमित जलदर भरणाऱ्या ग्राहकांकडून वसूल करू नये. चोरी व गळती वजा करून उरलेल्या पाण्यासाठीच्या खर्चाचीच वसूली व्हावी.

चोरी आणि गळतीचे प्रमाण निश्चित करताना, चोरी करणाऱ्यांना व तसेच गळती व चोरीस जबाबदार असलेल्या यंत्रणेच्या अधिकारी इत्यादी घटकांना जबर दंडाची व फौजदारी गुन्ह्याची तरतूद असावी.

जोपर्यंत चोरी आणि गळतीचे प्रमाण निश्चित होते नाही तोपर्यंत जलदर निश्चितीची प्रक्रिया स्थगित केली जावी

जोपर्यंत चोरी व गळतीचे प्रमाण कमीत कमी निश्चित तरी होत नाही, तोपर्यंत ठोक जलदर निश्चितीसाठीची प्रक्रिया स्थगित करावी.

त्याचबरोबर, चोरी व गळतीचे प्रमाण निश्चित करण्यासाठी, तसेच रोखण्यासाठी आवश्यक उपायांची लोकसहभागी पद्धतीने व तज्ज्ञांच्या साह्याने निश्चिती करावी, व मगच न्याय्य व योग्य अशा खर्चवसुलीसाठीची प्रक्रिया निश्चित करून, ठोक जलदर निश्चिती करण्यात यावी.

वसूल करण्याच्या खर्चाची पडताळणी जाहीररीत्या व तज्ज्ञांच्या सहभागाने केली जावी

जलप्रणालीच्या परिरक्षण व प्रचालनासाठी वसूल केल्या जाणाऱ्या खर्चाची पडताळणी तज्ज्ञांच्या साह्याने, तसेच जनसुनावणीच्या माध्यमातून झाली पाहिजे. अशा खर्चाची व एकूण प्रणालीची कार्यक्षमता वाढवणे व केवळ योग्य त्याच खर्चाची वसुली करणे यासाठीच्या स्पष्ट तरतुदी तयार केल्या गेल्या पाहिजेत, आणि अशा तरतुदी तयार करून जलदर निश्चिती करताना त्या अमलात आणल्या गेल्या पाहिजेत.

योग्य खर्चाची वसुली करणे आणि जलप्रणालीचे प्रचालन कार्यक्षमता वाढवणे ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी अपरिहार्य अशी पाहणी व देखरेख करणारी स्वतंत्र यंत्रणा उभी केली गेली पाहिजे. त्याचबरोबर, दुरुस्तीच्या कामांमधील दिरंगाईमुळे होणाऱ्या खर्चाचा बोजा जलदरावर टाकण्यात येऊ नये.

पाणीपुरवठा यंत्रणेवरील जबाबदारी स्पष्ट केली जावी, आणि मागणीप्रमाणे पुरवठा न केल्यास दंडाची तरतूद असावी

जलदर निश्चित करण्याच्या पद्धतीमध्ये पाणीपुरवठा यंत्रणेवर येणारी जबाबदारी स्पष्ट असली पाहिजे, व तिचा जलदरांशी स्पष्ट व थेट संबंध असला पाहिजे.

तसेच, जर पाणीवापरकर्त्याकडून खर्चवसुली होणार असेल, तर मागणीप्रमाणे पुरेसा व नियमितपणे पाणीपुरवठा न केल्यास जलसंपदा विभागास दंड ठोठावून, योग्य ती नुकसानभरपाई पाणीवापरकर्त्यास देण्याची तरतूद असावी.

सदोष बांधकामे व भ्रष्टाचारामुळे होणाऱ्या गळतीचा बोजा जलदरावर नको

कालवे, बंधारे इत्यादींमधून होणाऱ्या सर्वसामान्य नैसर्गिक गळतीचे प्रमाण निश्चित करावे आणि त्यापलिकडील गळती नियंत्रित करावी. अशा जास्तीच्या गळतीचा भार जलदरांवर टाकू नये. तसेच, सदोष बांधकामे व भ्रष्टाचारामुळे होणाऱ्या गळतीचा बोजा जलदरांवर टाकला जाऊ नये. याउलट, अशा दोषांमुळे होणाऱ्या गळतीसाठी जलसंपदा खात्याच्या संबंधित विभागाकडून दंड वसूल करावा.

पाणीवापरकर्ते व संबंधित अधिकारी यांकडून होणारा पाण्याचा अपव्यय टाळण्यासाठी दंडात्मक कारवाईची तरतूद असावी.

पाण्याच्या कार्यक्षम वापराची जबाबदारी जलप्रणालीच्या प्रत्येक घटकावर असली पाहिजे. याचा भाग म्हणून पाणीवापरकर्त्यांबरोबरच, संबंधित अधिकाऱ्यांकडून होणारा पाण्याचा अपव्यय टाळण्यासाठी जबर दंडाची तरतूद असली पाहिजे.

शेतीलाही पाणी मोजूनच पुरवले जावे

शेतकऱ्यांना पाणी मोजून देण्याची यंत्रणा आजमितीस अस्तित्वात नाही. त्यामुळे अशी काटेकोर मोजमाप करूनच सर्वांना पाणीपुरवठा करण्याची यंत्रणा उभी केली जावी.

* * *

सन २००५ मध्ये महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण (म.ज.नि.प्रा.) कायदा अमलात आला. या कायद्यामुळे पाणी वाटप व पाणी पट्टी सारख्या नागरी जीवनाशी थेट संबंध असलेल्या कळीच्या मुद्यांबाबत महत्वाचे बदल होण्याची चिन्हे दिसू लागली आहेत. अशा येऊ घातलेल्या बदलांचा पहिला टप्पा म्हणजे म.ज.नि.प्रा.ने सन २००७ पासून सुरू केलेली जल दर निश्चितीची पद्धत ठरविण्याची जाहीर प्रक्रिया. या प्रक्रियेच्या सध्याच्या टप्प्यात, जल दर ठरविण्याची तत्वे व पद्धतींचा समावेश असलेल्या म.ज.नि.प्रा.ने तयार केलेल्या दृष्टीनिबंधावर जाहीर सल्लामसलत प्रक्रिया सुरू आहे. दिनांक १६ फेब्रुवारी ते ३ मार्च २०१० दरम्यान राज्यातील सहा ठिकाणी (अमरावती, नागपूर, औरंगाबाद, नाशिक, नवी मुंबई, पुणे येथे अनुक्रमे १६, १७, २२, २३ फेब्रु व २, ३ मार्च रोजी) सल्लामसलत बैठका आयोजित केल्या आहेत. विविध पाणी वापरकर्त्यांच्या जनजागृतीसाठी व सल्लामसलत बैठकांमध्ये पूर्ण तयारीनिशी सहभागी होऊन जनहिताच्या भूमिकेतून मुद्दे मांडता यावेत या हेतूने सदर पुस्तिका तयार केली आहे. म.ज.नि.प्रा.च्या नियोजनानुसार जल दराची पद्धत ठरवण्याचा हा अंतिम टप्पा असणार आहे. एकदा ही पद्धत निश्चित झाली की ती जवळ-जवळ कायमस्वरूपी ठरणार आहे. या पद्धतीवरूनच पुढील काही वर्षे तरी अंतिम जल दर ठरविण्यात येणार आहे. या सर्व परिस्थितीमुळे सदर प्रक्रियेत हस्तक्षेप करून जनहिताच्या दृष्टीने योग्य मागण्या विविध पाणी वापरकर्त्यांकडून मांडल्या जातील, अशी अपेक्षा आहे.